

II MAAILMASÕDA JA VILJANDIMAA SÕJALISED OPERATSIOONID JA ÜKSUSED, SÕJAVÄE- VALITSUS JA ASUTUSED

Toomas Hiio, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi teadusdirektor

II maailmasõda oli Eesti jaoks peaaesjalikult Hitleri Saksamaa ja Stalini Nõukogude Liidu omavaheline sõda, mille väike osa võideldi Eesti territooriumil ja mille veidi suuremas osas löid kaasa Eestist värvatud või mobiliseeritud mehed. Kuid kahe riigi vahelisele sõjale eelnes nende kokkulepe, mis otsustas Ida-Euroopa saatuse. NSV Liidu ja Saksamaa vahel 23. augustil 1939 sõlmitud mittekallaletungilepingu salaprotokolliga jaotati mõjusfäärid Ida-Euroopas ning selle tulemusena kaotas iseseisvuse ka Eesti ja hävitati tema omariiklus.

Mõlemad riigid, nii NSV Liit kui ka Saksamaa, olid jäägitult allutatud ühe ideoloogia halastamatule elluviimisele. Kui NSV Liidu eesmärk oli kehtestada maailmarevolutsiooni kaudu kommunistlik ühiskonnakorraldus kogu maailmas, siis Saksamaa taotles sakslaste, laiemalt germaani rassi ülemvõimu kehtestamist esialgu Euroopas, hiljem laiemas ulatuses. Mõlema eesmärgi elluviimine eeldas inimkonna ühe osa elimineerimist. Kui NSV Liidu jaoks seisnes see „ekspluataatorlike klasside ja kontrerevolutsiooni toetajate“ eksproprieerimises või hävitamises, siis natsistliku ideoloogia vastasteks olid eelkõige juudid, laiemalt teisedki „alamate rasside“ sekka arvatud rahvad, aga ka kommunistid, sotsiaaldemokraadid ning angloameerika imperialism jms. Eesti kontekstis on oluline asjaolu, et vallutuste käigus üritasid mõlemad režiimid hävitada okupeeritud riikide eliiti ning asendada see endale ustavate tegelastega. Eriti kehtib see NSV Liidu kohta – Saksamaa lükkas lõplikud poliitilised lahendused edasi sõja-järgsesse aega ning osa okupeeritud maade eliidist üritati mõnel maal kaasata oma eesmärkide teostamisse.

Eesti, aga ka teiste Balti riikide puhul on oluline, et erinevalt Lääne-Euroopast sattusid need maad vaheldumisi mõlema idarindel võidelnud poole, NSV Liidu ja Saksamaa okupatsiooni alla. Sellest tulenevalt langesid kummagi okupeeriva riigi julgeolekuasutuste repressioonide ohvriks ka need isikud, kes olid teinud koostööd teise okupandiga või keda selles süüdistati. 1941. aasta teisel poolel arreteeriti ja suurel määral hukati Eestisse maha jäänud mehed ja naised, kes olid astunud NSV Liidu partei-, valitsus- ja julgeolekuasutuste teenistusse. Need repressioonid leidsid suure osa elanikkonna mõistmise, sest enamik ohvreist olid osalenud – vähemalt ametliku propaganda väitel – küüditamistes, arreteerimistes või olnud hävituspataljoni liikmed, rääkimatagi kaastegevusest sovetiseerimisel ja Eesti riikluse hävitamisel. Pärast 1944. aastat tabasid repressioonid lisaks kommunistlikust ideoloogiast tulenevalt defineeritud vastastele neid isikuid, keda süüdistati koostöös Saksa okupatsioonivõimudega, sealhulgas kas vabatahtlikult või mobiliseerituna Saksa sõjaväes võidelnud mehed. Sovetiajal süüdimõistetute seas oli isikuid, keda hoolimata tribunali või erinõupidamise eeskätt poliitiliselt motiveeritud otsusest oleks kurjategijaks pidanud ka sõltumatu õigusemõistmine. Kuid õiglase kohtupidamise puudumine ja sovetliku poliitilise süüdimõistmise menetluse iseärasused, mis tõde ja tegelikult toimunut alati esmatahtsaks ei pidanud, teevad ajaloo uurijal tõe leidmise tagantjärele raskeks. Mõlemad okupatsioonivõimud esindasid totalitaarset režiimi, mis sundis endaga ühel või teisel

viisil koostööle valdava osa elanikkonnast, kas või elatusallikate hankimiseks. Olgu tegemist siis „punase aasta“ kooliõpetajatega, kes kohustuslikus korras kommunistlikku ideoloogiat pidid levitama, või näiteks talupoegadega, kes pidid Saksa okupatsiooni ajal kasutama Punaarmee vangilangenud sõdurite tööjõudu. Mõlemad tegevused võisid okupatsioonivõimu vahetudes ajendada ranga süüdistuse.

Süüdistusi Eestis, sealhulgas Viljandimaal ja Viljandis II maailmasõja aastatel on mitu autorit uuemas ajalookirjanduses puudutanud nii üldkäsitlustes, koguteostes kui ka mitmes eraldi Viljandimaale pühendatud raamatus. Põhjalikumalt on seejuures puudutatud massirepressioone. Eesti Represseeritute Registri Büroo on avaldanud hulga kõiteid sovetlike repressioonide ohvrite lühielulugudega koos statistiliste kokkuvõtetega, sealhulgas maakondade kaupa.¹ Eraldi 1941. aasta suvesõja ajal mõrvatuid käsitleb raamat „Punane terror“, mis põhiliselt tugineb saksaäegsele ajakirjandusele ja pagulusväljaannetele.² Indrek Paavle on arhiividele tuginedes koostanud raamatu Saksa okupatsiooni ajal hukatute kohta.³ Üldisema ülevaate aastatel 1940–1945 Eestis toimunu kohta annab Inimsusvastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportite kogu.⁴ II maailmasõja algust ja aastaid 1940–1941 Eestis käsitlevad S-Keskuse avaldatud koguteosed.⁵ 1941. aasta sõjasündmustele Eestis on pühendatud Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi 6. aastaraamat.⁶ Rahva meelsuse Saksa okupatsiooni ajal ja ka üksikud sündmused toob esile Rahvusarhiivi publitseeritud valimik Eesti julgeolekupolitsei aruandeid.⁷ Kõige üldisema vaate ajajärgule pakuvad Eesti ajaloo uuemad üldkäsit-

¹ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Kõide 1. Koostanud ja toimetanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1996; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Kõide 2. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Kõide 3. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2005; Kүүditamine Eestist Venemaale: juunikүүditamine 1941 & kүүditamised 1940–1953. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2001; Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945: sundmobiliseeritud tööpatalljonides. I osa, (A–L). Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Memento Liit, 2008; Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945. II osa, (M–Sel). Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Memento Liit, 2009; Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945. III osa, (Selmet–Üüde). Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2011.

² Punane terror. Koostanud Mart Laar ja Jaan Tross. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1996.

³ Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukunud. Koostanud Indrek Paavle. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002.

⁴ Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.

⁵ Sõja ja rahu vahel. I [kõide], Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Peatoimetaja Enn Tarvel, tegevtoimetaja Tõnu Tannberg. [Tallinn]: S-Keskus, 2004; Sõja ja rahu vahel. II [kõide], Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Peatoimetaja Enn Tarvel, tegevtoimetaja Meelis Maripuu. [Tallinn]: S-Keskus, 2010.

⁶ 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6, 2006. [Viimsi]: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, 2007.

⁷ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koostanud Tiit Noormets. Ad fontes 11. Tallinn: Riigiarhiiv, 2002.

lused – nii „Eesti ajaloo“ VI köide kui ka Seppo Zetterbergi „Eesti ajalugu“.⁸

Konkreetselt Viljandimaaga seondult väärib märkimist kolm üldkäsitlust, kõik seotud peamiselt 1941. aastaga. Viljandimaal tegutsenud hävituspataljoni laste mälestused, mis koguti NSV Liidu tagalas vahetult pärast nende Eestist evakueerimist, on publitseerinud Mart Arold.⁹ Detailitõlpe ülevaate 1941. aasta sõjasündmustest Viljandimaal on avaldanud Herbert Lindmäe.¹⁰ Enno Piir (1910–2006) avaldas sarjas „Sakalamaa ei unusta“ 13 köidet kihelkondade kaupa Viljandimaa inimkaotuste kohta alates Eesti okupeerimisest 1940. aasta juunis.¹¹ Kaks mälestuskatket II maailmasõja aja kohta on ilmunud ka Viljandi Muuseumi aastaraamatutes.¹² Muidugi avaldati hulk mälestusi, üldülevaateid ja teadusliku ambitsiooniga käsitlusi nii sovetiajal Eestis kui paguluses. Need raamatud – peale autentsete mälestuste muidugi – on uute uurimistööde ilmumise tõttu aegunud, osalt aga kuuluvad oma ideoloogilise ettemääratuse tõttu pigem ajaloovõltsingute sekka ja jäävad siinkohal nimetamata.

Viimaks on igale huvilisele internetis kättesaadav ajaleht Sakala – kuni 2. septembrini 1940 ja ajavahemikust 14. juuli 1941 kuni 9. september 1944.¹³

*

Siinkirjutaja ei eelda, et lugeja on kogu eespool loetletud literatuuriga tuttav. Siiski ei korrata seda materjali järgnevalt veel kord üle, vaid avatakse seni vähem tähelepanu leidnud tahk Viljandimaa sõjasündmustes, nimelt lahingutegevuse ja sõjalise okupatsiooniga seotud küsimused okupeerivate vägede materjalide põhjal. Eesti ajalookirjandus on nii materjalide puuduse tõttu kui ka soovist keskenduda eestlaste asjadele kohati võimendanud hävituspataljoni, metsavendade ning eestlaste üksuste tegevust, jättes tagaplaanile Saksa ja Punaarmee regulaarvägede operatsioonid. Need aga olid nii rakendatud vägede hulgalt kui ka kantud kaotuste poolest palju suuremad kohalike meeste tegemistest. Lõpuks ei saa unustada, et hoolimata võitlustest Eesti pinnal oli see eelkõige ikkagi teiste sõda. Kahjuks tuleb siin toetuda põhiliselt Saksa sõjaväe materjalidele, sest Punaarmee arhiivid on ka veel 70 aastat pärast lahingute lõppu uurijatele raskesti ligipääsetavad.

⁸ Eesti ajalugu. VI, Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 135–227; Seppo Zetterberg. Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev, 2009, lk 469–524.

⁹ Sortside saladused VII: Viljandimaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. [Võru]: Tungal, 1998.

¹⁰ Herbert Lindmäe. Suvesõda Viljandimaal 1941. Suvesõda III. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2004.

¹¹ Halliste kihelkond, Kõpu kihelkond, Paistu kihelkond (I ja II osa), Tarvastu kihelkond, Viljandi kihelkond, Põltsamaa kihelkond, Pilstvere kihelkond, Suure-Jaani kihelkond, Viljandi linn, Karksi kihelkond, Helme kihelkond, Kolga-Jaani kihelkond. Kõik pealkirja all Sakalamaa ei unusta. ... kihelkond. Inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940. Koostanud Enno Piir. Viljandi: Memento Viljandi osakond, 1991 ja 1993–1997.

¹² Albert Vilms. Viljandi 1941–1944. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1998. Koostaja Ain Vislapuu. Viljandi: Viljandi Muuseum, 1999, lk 172–186; Lembit Kadalipp. Karjaküla juulis 1941. Mälestused. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2004. Koostaja ja toimetaja Ain Vislapuu. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2005, lk 237–252.

¹³ Vt Digiteeritud Eesti Ajalehed. <http://dea.nlib.ee/index.php?lid=28> (25.11.2011).

Aastad 1939–1941 ja Viljandimaa

II maailmasõja algusest reedel, 1. septembril 1939 sai kolm korda nädalas¹⁴ ilmuv Sakala teatada alles esmaspäeval, 4. septembril. Kuid juba reedeses lehes oli sõja tulek märgata – pealkirjad „Saksamaal kasvab ärevus“, „Mobilisatsioonikuuldused on alusetud“ (kuuldustest võimalikust mobilisatsioonist Eestis), „Mobilisatsioon Poolas. Kutsuti teenistusse kõik sõjaväes olnud mehed kuni 40. eluaastani“ räägivad iseenda eest. 4. septembril ei teatanud Sakala esiküljel sõja puhkemisest Saksamaa ja Poola vahel, mis siis oli juba igale lugejale niigi teada, vaid sellest, et „Inglismaa ja Prantsusmaa kuulutasid Saksamaale sõja“, mis tulenes nende riikide kohustustest Poola ees. Avaldati Eesti Vabariigi erapooletuks jäämise deklaratsioon koos Soome, Rootsi ja Läti samasuguse deklaratsiooniga. Samuti trükiti ära propagandaminister Ants Oidermaa 1. septembril kell 9 õhtul raadios maha loetud sõnavõtt „Minister A. Oidermaa praegusest silmapilgust“. Tähelepanu väärivad ka teated selle kohta, et NSV Liit vahetas välja nii suursaadiku kui sõjaväeatašee Berliinis ja et esimene kohtus 3. septembril Hitleriga.¹⁵ Uue suursaadiku kohtumine riigipeaga on tavaline, tähelepanuväärne on vaid aeg.

Reedel, 29. septembril teatas Sakala suure pealkirjaga, et „Varssav andis alla“, selle kõrval aga väiksemas kirjas, et „Moskvas saavutati kokkulepe“ – seda siis Eesti ja NSV Liidu vahel Punaarmee baaside paigutamise kohta Eesti territooriumile. Veidi suurem on uudis, et tundmatu allveelaev torpedeeris Narva lahe piirkonnas Vene 4000-tonnist aurikut Metallist. Täna teame, et see oli üks NSV Liidu võtteid Eesti survestamiseks. Esmaspäeva, 2. oktoobri ajaleht teatas NSV Liidu ja Eesti vastastikuse abistamise pakti ratifitseerimisest, Poola pagulasvalitsuse moodustamisest Pariisis, aga ka Saksamaa ja NSV Liidu vahelise sõpruslepingu sõlmimisest. „Liit Reini jõest Vladivostokini. Sellisena iseloomustatakse von Ribbentropi ja Molotovi vahel sõlmitud lepet Saksamaal. – Mida vastavad Lääneriigid“ oli selle uudise pealkiri.¹⁶

Muidugi suunas ja kontrollis Eesti ajakirjanduses välissündmuste kohta avaldatud tekste sel ajal riikliku propaganda talitus koostöös välisministeeriumiga. Avaldatud sündmuste toon, aga ka valik oli rangelt erapooletu. Eesti erapooletuse teade toodi ära kõrvuti naaberriikide samasuguste teadetega – ning sõnumid Poola sõjalisest hävingust ja Eesti sõjata alistumisest sünkroniseerusid teadetega NSV Liidu ja Saksamaa sõpruse võidukäigust.

Punaarmee baaside paigutamine Eestisse algas 18. oktoobril 1939. Viljandit ja Viljandimaad see otse ei puudutanud, baasid paigutati Saaremaa, Läänemaa ja ka Loode-Harjumaa (Paldiski) territooriumile.¹⁷ Sama päeva Sakala avaldas kindral Johan Laidoneri määruse, millega kehtestati pildistamise keeld, ühenduse pidamine välismaaga raadio, telegraafi ja telefoni teel, šifri kasutamine telefoni- ja telegraafisõnumites. Kehtestati tsensuur posti, telegraafi ja telefoni ning mõnede teiste sidevahenditega peetava suhtlemise üle. Kirja teel, telefonitsi või telegrammides lubati teateid edastada ainult eesti, vene, saksa, inglise ja prantsuse keeles. Nende keeldude põhjuseks oli

¹⁴ 1940. aasta augustis ja septembris neli korda nädalas.

¹⁵ Sakala, 1. september 1939, lk 1–2; Sakala, 4. september 1939, lk 1–2.

¹⁶ Sakala, 29. september 1939, lk 1; Sakala, 2. oktoober 1939, lk 1–2.

¹⁷ Vt Sõja ja rahu vahel II, kaart nr 4.

Punaarmee üksuste sissemarss samal päeval ja NSV Liidu salastamisnõue. Ajaleht andis väikese sõnumiga teada esimeste punaarmee laste saabumisest Narva kaudu, esikülje uudis oli aga 16. oktoobril alanud leedulaste sissemarss Vilniusse, linna okupeerinud Punaarmee tagasitõmbumine ning NSV Liidu ja Leedu vahelise vastastikuse abistamise leping. Avaldati majandusministri sõnavõtt sakslaste ümberasumise puhul Saksamaale ja teatati baltisaksa sõjaväelaste lahkumisvisiidist sõjavägede ülemjuhataja kindral Laidoneri juurde. Suurte välispoliitilise kaaluga sündmuste kõrval tundub isegi teisejärguline uue, peaminister Jüri Uluotsa valitsuse ametisseastumine. Uluotsa valitsuse töökava ja tema sõnavõtt avaldati järgmises lehes. Samuti teatati 18. oktoobril läbirääkimiste katkemisest NSV Liidu ja Soome vahel.¹⁸

27. novembri Sakala teatas suurtükitelest Soome ja Nõukogude Vene piiril, 29. novembri lehe esiküljel on juba täielikult pühendatud Soome ja NSV Liidu kriisi eskaleerumisele. 1. detsembri leht teatas sõjategevuse algusest eelmisel päeval.¹⁹ Ilu on vaataja silmades, ütleb vanasõna. Siiski hoolimata tuntavalt kramplikust erapooletusest NSV Liidu ja Soome konflikti kajastamisel on ajalehesõnumeis tuntav Soome-sümpaatia. Rahu sõlmimisest teatas Sakala 1940. aasta 13. märtsil. Tähelepanu väärivad seda kajastavate artiklite pealkirjad: „Liitlased ootasid Soome appikutset“ ja alapealkiri „Inglismaa ja Prantsusmaa oleksid andnud abi Soomele, kui Soome ise oleks palunud“.²⁰ Taiplikumale lugejale oli küllaga ainet välispoliitilisteks aruteludeks.

Riikliku propaganda talituse kontrollitud, kuid siiski veel oma sõnumite aeg sai kolme kuu pärast otsa. 17. juuni Sakala esimene artikkel kandis pealkirja „Täiendav lepe Nõukogude Liiduga vägede paigutamise asjus“ ning selle all „Vabariigi President võttis vastu Vabariigi Valitsuse lahkumise teadaande. Kujundatakse uut valitsust“. Samal küljel teatati Punaarmee asumisest Leedu tähtsamatesse keskustesse, Verduni langemisest ning *Wehrmacht*'i rünnakutest Maginot' liini vastu.²¹ 19. juuni Sakalas avaldati sõjavägede ülemjuhataja määrus eraisikute relvakandmise keelamise, samuti koosolekute, rahvakogunemiste, rongkäikude ja meelevalduste keelamise kohta. „Arvestades praegust erakorralist aega jääb Võidupüha suuremaulatuslik pühitsemine käesoleval aastal ära,“ anti samuti teada. NSV Liidu vägede sissemarsist informeeris väike sõnum kolmandal leheküljel.²²

21. juuni Sakala teatas üldpealkirja all „Soe kontakt saabuvate punaväe osadega“ NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi liikme Andrei Ždanovi saabumisest 19. juunil ning Leningradi sõjaväeringkonna juhataja armeekindral Kirill Meretskovi, Balti laevastiku juhataja viitseadmiral Vladimir Tributsi ning NSV Liidu sõjaväeatašee Jevgeni Tsukanovi kohtumisest kindral Laidoneriga samal päeval Tallinnas. Eelmisel päeval oli Lätis ametisse seatud uus valitsus. Järgmisel küljel informeeritakse Saksamaa ja Itaalia nõudmistest Prantsusmaale: „„Valjud kuid suuremeelsemad“ olevat Saksa ja Itaalia nõudmised Versailles' rahulepinguga võrreldes.“²³

26. juuni leht (vahepeal oli jaanipäev ja nädalavahetus) teatas Johannes Varese valitsuse ametisseastumisest, kindral Laidoneri asendamisest kindralmajor Gustav

¹⁸ Sakala, 18. oktoober 1939, lk 1–3; Sakala, 20. oktoober 1939, lk 2.

¹⁹ Sakala, 27. november, 29. november ja 1. detsember 1939.

²⁰ Sakala, 13. märts 1940, lk 1.

²¹ Sakala, 17. juuni 1940, lk 1.

²² Sakala, 19. juuni 1940, lk 1 ja 3.

²³ Sakala, 21. juuni 1940, lk 1, 2, 5.

Jonsoniga jm. Mõned olulisemad pealkirjad: „Avalik kord ja julgeolek on kõigiti kindlustatud. Pääministri asetäitja prof. H. Kruusi seletusi ajalehtedele“; „Suured sündmused teevad suureks väikese rahvagi. Pääminister J. Varese raadiokõne. Kõik töötavad kihid on meie riigi tuum ja raudvara. – Meie saatus on meid liitnud suure rahvaste ja rahvustesõbra Nõukogude Liiduga, kes tahab meie olemasolu ja iseseisvust kaitsta nagu enese olemasolu“; „Eestis ei valitse praegu töörahva diktatuur. Välisminister N. Andreseni sõnavõtt rahvakoosolekul Kopli rahvamajas 24. juunil s. a.“; „Suur töö seisab ees. Uued ministrid kõnelevad oma sihtidest. – Palju värskest ja avarust meie senisesse kitsasse riiklikku ellu“. 22. juunil oli Varese valitsus otsustanud nimetada võidupüha ümber vabaduspühaks, mida selle nime all tähistati juba päev hiljem. Alkoholimüügi keeldu pikendati 1. juulini.²⁴ Viimane Sakala ilmus 2. septembril 1940, jätkati juba nime all Punane Täht. Uudiste ja artiklite sisu ja toon olid muutunud sovetlikuks juba varem.

Eesti riigikaitstes kuulusid Viljandi ja Viljandimaa 1940. aastal Pärnu-Viljandi kaitseringkonda, kusjuures Viljandis asus äsjamoodustatud 4. diviisi staap. Tegevüksustest paiknesid Viljandis ja Viljandimaal Sakala partisanide pataljoni ja 5. suurtükiväegrupi üksused. Viljandimaa mehed olid aktiivsed ka Kaitseliidus: Viljandi malevasse kuulusid Viljandi malevkonnale ja Keskmalevkonnale lisaks Põltsamaa, Lembitu (Taevere vallas), Karksi, Paistu, Pilistvere ja Kolga-Jaani malevkond ning autodivisjon. Nagu öeldud, Punaarmee nn baasivägesid Viljandimaal ei olnud. Küll aga nõudis NSV Liit 16. juunil 1940 esitatud ultimaatumiga oma vägede paigutamist Viljandimaale Viljandisse, Soomeverre, Vana-Võitu, Veisjärvele ja Päidresse. See tähendas Eesti kaitseväge üksuste lahkumist senistest asukohtadest.²⁵ 17. augustil 1940 andis NSV Liidu kaitse rahvakomissar Semjon Timošenko korralduse Eesti, Läti ja Leedu sõjavägede reorganiseerimise kohta Punaarmee territoriaalseteks laskurkorpusteks. Aasta lõpuks oli senine Eesti kaitseväge likvideeritud ja üksused lõplikult segi paisatud. Sakala partisanide pataljoni mehi oli saadetud nii 22. territoriaalse laskurkorpuse 180. laskurdiviisi 42. laskurpolku (asus Paides) kui ka 182. laskurdiviisi laskurpolkudesse, peamiselt 232. polku (Elvas). 5. ja 6. suurtükiväegrupist moodustati 614. korpuse suurtükiväepolk (Kosel).²⁶ Viljandimaale paigutatud või Viljandimaad läbivate Punaarmee üksuste numbritest, nimedest ja ülematest ajaleht Sakala mõistagi ei teavitanud. Mehed, kes olid 1941. aasta juunis veel sõjaväes, viidi sõjategevuse alates Venemaale, kus nad juulis pealetungivate sakslaste vastu võitlesid. Suur osa 22. territoriaalkorpuse eestlastest läks sakslaste poole üle või langes vangi. Nende hulgas muidugi ka Viljandimaa mehed. Neil tuli veeta pool aastat ja kauemgi Ida-Preisimaa sõjavangilaagrites, enne kui nad koju saadeti. Enamikul neist tuli aastatel 1942–1944 selga tõmmata Saksa vorm ja võidelda Punaarmee vastu kas mõnes kaitse- või politseipataljonis, piirikaitserügemendis või 20. eesti SS-diviisis.

NSV Liidu poliitiliste repressioonide ohvriks langes Viljandimaal kuni 1500 inimest, neist 1941. aasta juunis küüditatutena kuni 750.²⁷ Ehkki populaarteaduslik ajalookirjandus armastab täpseid arve, ei ole neid nii suurte inimhulkade ja eri autorite kasutatud eri kriteeriumide tõttu võimalik anda. Kas viljandimaalastest küüditatud on

²⁴ Sakala, 23. juuni 1940, lk 1–3.

²⁵ Sõja ja rahu vahel II, kaardid nr 1, 2, 4 ja 8.

²⁶ Samas, lk 273–279.

²⁷ Küüditamine Eestist Venemaale: juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953, lk 302.

vaid Viljandimaalt ära viidud isikud või on nende hulgas kõik, kes Viljandimaalt pärit kinnivõtmise kohast hoolimata? Kas ausas relvastatud võitluses langenud metsavennad arvata poliitilise repressiooni ohvriteks või hoopis kombatantideks? Kokkuvõtlik ülevaade massirepressioonidest Viljandis ja Viljandimaa valdades sisaldub Herbert Lindmäe raamatus,²⁸ detailse loetelu annab Enno Piiri eespool viidatud sari, peamiselt suvesõja ohvritest on kirjutanud Mart Laar ja Jaan Tross.²⁹ Et artikli teema on sõjasündmused, siis neid asju siin üle kordama ei hakata. Täienduseks vaid üks fakt: 1941. aasta juulis Viljandi vanglas tšekistide poolt korda saadetud mõrvatöö oli tõenäoliselt osa NKVD vanglate nn evakueerimise aktsioonist, mille käigus Eestis hukati NKVD andmetel 205 inimest ja NSV Liitu viidi Eesti vanglatest 4047 inimest.³⁰ Juuli algul kuulutati välja kutsealuste mobilisatsioon. Punaarmeesse, nagu hiljem selgus, tööpataljonidesse viidi Viljandimaalt veidi alla 700 kuni 22-aastase noormehe.³¹ Kommunistlikest aktivistidest, kuid ka rohkem või vähem sunduslikult kokku aetud meestest formeeriti juuni lõpul siseasjade rahvakomissariaadile (NKVD) alluv Viljandimaa hävituspataljon, mis hiljem sai numbri 17. Hävituspataljon pidi võitlema antisovetlike isikute ja gruppide, aga ka võimalike vaenlase langevarjurite ja diversantide vastu tagalas ning ellu viima Jossif Stalini välja kuulutatud põletatud maa taktikat. Tegelikuses seisnes see enamasti rahulike elanike terroriseerimises,³² kuid nagu näitavad Saksa lahinguüksuste sõjapäevikud ja vähem usaldusväärsetena ka endiste hävituspataljonlaste heroilised mälestused, rakendati neid ka rahulikumatel rindelõikudes.

Lahingud Viljandimaal 1941. aasta suvel (vt kaart TAHVEL XXXIV)

Saksa sõjaplaanides oli Eesti vallutamine väegrupi Nord kõrvalülesanne peatülesande, Leningradi vallutamise kõrval. Sealjuures peeti oluliseks Punaarmee tõrjumist Eesti saartelt, Paldiskist ja Tallinnast, et sulgeda NSV Liidu Balti sõjalaevastik Soome lahte ning tagada nii võitlevate vägede ohutu varustamine meritsi ja Läänemere meretranspordi julgeolek üldiselt. Väegrupile Nord allusid 18. ja 16. armee ning 4. tankigrupp (tankiarmee). Eesti ja Läti rindelõigus tegutses 18. armee, Eesti pidi vallutama sellele alluv XXVI armeekorpus (juhataja suurtükiväekindral Albert Wodrig, 1883–1972). Korpusel käsutuses oli esialgu kaks jalaväediviisi, nr 61 (ülem kindralleitnant Siegfried Hänicke, 1878–1946) ja nr 217. Korpus tungis Eestisse kahelt suunalt. 217. jalaväediviis pidi tungima üle Kilingi-Nõmme Pärnu peale ja 61. jalaväediviis Viljandi peale. 61. jalaväediviis oli 2. laine diviis, mis komplekteeriti 83% ulatuses täieliku väljaõppega reservistidest, kes olid olnud vähemalt ühe aasta ajateenistuses. 2. laine diviisi koosseisutabel nägi ette 15 273 meest, 4854 hobust, 393 sõidu- ja 509 veoautot ning 497 mootorratast.³³ Võrdluseks: 217. jalaväediviis oli 3. laine diviis, kus täieliku väljaõppega reserviste oli vaid 12%, ülejäänud olid enne 1914. aastat sündinud mehed,

²⁸ H. Lindmäe, *Suvesõda Viljandimaal 1941*, lk 121–169.

²⁹ Punane terror, lk 63–70.

³⁰ Александр Кокурин, Никита Петров. ГУЛАГ: Структура и кадры, 9. – Свободная мысль, 6 (1496), 2000, lk 110–111. Täna Meelis Saueauku tähelepanujuhtimise eest.

³¹ H. Lindmäe, *Suvesõda Viljandimaal 1941*, lk 179.

³² Samas, lk 175–179.

³³ Lexikon-der-Wehrmacht. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/Heer/Infanterie-Division2.htm>.

kes olid I maailmasõja järgsel Saksamaal saanud lühikese väljaõppe, või veel vanemad sõdurid, kellest osa oli võidelnud juba I maailmasõjas. 3. laine diviisis oli 17 901 meest, 6033 hobust, 330 sõidu- ja 248 veoautot ning 415 mootorratast. Saksa jalaväediviisi koosseisutabel nägi ette kolm kolmepataljonilist jalaväerügementi ning diviisi staabile alluva luurepataljoni kas jalgratastel või soomukitel. Igas jalaväerügemendis oli suurtükipatarei ning diviisil eraldi suurtükirügement kolme kerge- ja ühe raske-divisjoniga. 2. laine diviisil oli rügementides 26 7,5 cm suurtükki, suurtükirügemendis aga 36 kerge 10,5 cm ja 12 rasket 15 cm välihaubitsat. 3. laine diviisi suurtükid olid enamasti vanemad mudelid, nii I maailmasõja aegsed kui ka Tšehhi relvatehastes toodetud Austria mudelid.³⁴

Korpuse eelväe moodustasid kaks eelüksust: major Ullerspergeri juhitud eelüksus, mille põhijõud oli 402. jalgratturite pataljon, liikus 217. jalaväediviisi ees ja kindralmajor Ferdinand von Selle (XXVI armeekorpussele allutatud suurtükiväeülem nr 113) eelüksus 61. jalaväediviisi ees. Kirjanduses käsitletakse neid mõnikord ka nimetatud diviiside eelüksustena.³⁵ Arvatavasti peeti Viljandi suunda olulisemaks või eeldati siin tugevamat vastupanu. Ullerspergeri üksus oli algul edukam – Pärnu vallutamisest raporteeris ta juba 8. juulil kell kaks pärast lõunat.³⁶

Punaarmee pooltel olid kaitsel Looderinde 8. armee Eestisse taganenud 10. ja 11. laskurkorpus. Punaarmee kavatses moodustada kaitseliini Kesk-Eestis Emajõe suudmest Eesti läänerannikuni ning juuli keskel see mõneks nädalaks ka õnnestus. Võrtsjärve ja lääneranniku vahel olid kaitses 10. laskurkorpus 10. ja 11. laskurdiviis,³⁷ 22. motoriseeritud NKVD laskurdiviis (mis kaitses Viljandit) ning väiksemad üksused. 1940. aasta oktoobris allus 10. laskurdiviis, mis osales 1940. aasta juunis Leedu okupeerimisel, 8. armee 10. laskurkorpussele ja selles oli kokku 9261 meest, 2824 hobust, 90 kergemat ja 34 raskemat suurtükki, 10 tanki ja 155 autot. 11. laskurdiviis (alates 1944. aasta sügisest 11. Valga laskurdiviis) oli vägede hulgas, mis 1940. aasta juunis okupeerimise ajal Eestisse paisati. Diviisil oli 12 732 meest, 2989 hobust, 104 kergemat ja 36 raskemat suurtükki, 16 tanki ja 621 autot. Seega oli 11. laskurdiviisi puhul tegemist motoriseeritud diviisiga. Mõlemad diviisid olid enne sõja algust Leedus Ida-Preisimaa piiril. 4. juuliks 1941 oli 10. laskurdiviis kaotanud kõik raskerelvad ja selle lahingukoosseisus oli alla 1000 mehe. 11. laskurdiviisil oli läinud veidi paremini: ka see oli kandnud suuri kaotusi eeskätt suurtükiväe osas, kuid lahingukoosseisus oli umbes 4000 meest. 10. laskurdiviisi ülem oli kindralmajor Ivan Fadejev, 11. laskurdiviisi ülem kindralmajor Nikolai Sokolov. Kahjuks ei sisalda andmed Punaarmee koosseisu kohta infot NKVD laskur- jm polkude kohta samast ajast.³⁸

³⁴ Lexikon-der-Wehrmacht. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/Heer/Infanterie-Division3.htm>.

³⁵ Der Feldzug gegen die Sowjet-Union. Kriegsjahr 1941. Bearbeitet in der Führungsabteilung des Oberkommandos der Heeresgruppe Nord (koopia Eesti Sõjamuuseumis). Lage am 7.7.1941, Lage am 8.7.1941, Lage am 9.7.1941; H. Lindmäe, Suvesõda Viljandimaal 1941, lk 187 jj.

³⁶ Kriegstagebuch des XXVI. A.K. Barch RH 24-26 / 62, lk 45.

³⁷ Toomas Hiio. Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6, 2006, lk 107–111.

³⁸ Сведения численного и боевого состава ПрибОВО по состоянию на 20.10.40 г.; 10-я Краснознаменная стрелковая дивизия; 11-я Валгинская стрелковая дивизия. – Рабоче-крестьянская Красная Армия. <http://rkka.ru/ihandbook.htm> (25.11.2011).

1934. aasta rahvaloenduse järgi oli Viljandi linnas 11 788 ja maakonnas 74 993 elanikku.³⁹ Olgu need arvud toodud selleks, et anda lugejale võimalus oletada, missuguse koorma ühe vallutatud maa majutuspaikadele, teedele ja heinamaadele – eeskätt hobuseid silmas pidades – paneb niisuguse väe kohalolek. Saksa jalaväe motoriseeritus oli nõrk ja suvel oli otstarbekas sõida ka loomasööda pärast. Näeme, et Punaarmee laskurdiviis oli väiksem Saksa jalaväediviisist ja pisut teisiti komplekteeritud. Ka tavalise Punaarmee laskurdiviisi motoriseeritus polnud just tugev.

Lahing Viljandi pärast

18. armee kindralstaabi ülem teatas väegrupi Nord operatiivosakonnale XXVI armeekorpusse Eestisse suunamisest 7. juuli keskpäeval – 217. jalaväediviis saadeti Limbažisse, 61. jalaväediviis Valmierasse. Samal päeval kell 16.45 kanti väegrupi sõjapäevikusse: „Füürer on otsustanud, et Balti ruumi tulevase poliitilise korralduse osas ei tohi astuda etteruttavaid samme. Tekkivate valitsuste kaasabi, kuni see piirdub korra tagamise ja organiseeritud töö korraldamise ning Saksa vägede toetamisega eriti varustamise vallas, tuleb aktsepteerida, kuid sellega ei tohi siduda nende poliitilist tunnustamist. Sõjaväeüksuste formeerimine Balti riikides ei ole lubatud, välja arvatud politsei ja omakaitse üksused.“⁴⁰ Teade, et kindralmajor von Selle eelüksus vallutas Viljandi, märgiti sõjapäevikusse järgmisel õhtul kell 11.⁴¹

Kui suurte jõududega Viljandi vallutati? Kindralmajor von Selle motoriseeritud eelüksuse moodustasid 818. eriotstarbelise (z.b.V.) suurtükiväerügemendi staap ning sellele alluvad 633. raskesuurtükiväedivisjon (relvastuses 21 cm mörserid) ja 58. suurtükiväerügemendi II divisjon (15 cm välihaubitsad, teistel andmetel⁴² 10 cm kahurid). Lisaks 61. jalaväediviisi pioneeripataljon nr 161, 660. pioneeripataljoni 1. kompanii koos 401. sillaehituskolonniga, 563. tankitõrjedivisjoni 1. patarei, 111. õhutõrjedivisjoni 4. kergepatarei ning 5-kompaniiline kuulipildujapataljon nr 10. Eelüksuse jalaväeks oli 61. jalaväediviisi 151. rügemendi III kompanii 78 veoautol, millele oli toetuseks antud tankitõrje- ja kergesuurtükke.⁴³ Seega oli eelüksus suure tulejõuga motoriseeritud löögijõud, millel oli raskesuurtükidele lisaks mitukümmend raskekuulipildujat kuulipildujapataljonis, tanki- ja õhutõrjekahurid ning samuti üksused sildade taastamiseks ja teede korrastamiseks. Eelüksuse ülesanne oli vastase kaitsest läbi murda ning vallutatud ala põhijõudude saabumiseks ette valmistada ja julgestada.

Punaarmee poolel kattis mõni päev varem läbi Viljandi voorima hakanud põhijõudude taganemist 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviis. Nagu eespool öeldud, pidi Punaarmee kaitsele asuma Kesk-Eestis ja pikaajaline Viljandi kaitsmine ei kuulunudki väejuhatuse plaanidesse. 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviis tulnuks sõja algul formeerida vastavalt Tallinnas, Riias ja Kaunases paiknenud 3., 5. ja 1. NKVD laskurpolgust.

³⁹ Rahvastik maakondades ja linnades, 1934. ES. Eesti Statistika. <http://www.stat.ee/20401>.

⁴⁰ H. Gr. Nord Ia. KTB 22.6.–31.8.1941. Bundesarchiv (edaspidi Barch) RH 19 III / 767, l. 66–67.

⁴¹ Samas, l. 74.

⁴² Das XXVI Armeekorps im Feldzug durch die Baltenländer vom 22.6.–20.8.1941. Barch RH 24-26 / 276, lk 1.

⁴³ Walther Hubatsch. 61. Infanterie-Division. Kampf und Opfer ostpreußischer Soldaten. 2., verbesserte und erweiterte Auflage. Bad Nauheim: Verlag Hans-Henning Podzun, 1961, lk 62.

Kuid Kaunase polk ei suutnud õigel ajal Riiga taganeda ja ka Tallinna polk ei saanud diviisiga ühineda. Nii komplekteeris diviisiülem alampolkovnik Andrei Golovko diviisi 5. NKVD laskurpolgust, 83. NKVD raudteepolgust, 155. NKVD konvoipataljonist ja Riia töölispataljonidest koosnevast nn tööliskaardi polgust (mis on Eesti ajalookirjanduses rohkem tuntud kui Läti hävituspataljonid),⁴⁴ kokku umbes 3000 meest.

NKVD laskurdiviisid kuulusid julgeolekuvägede hulka. NKVD motoriseeritud laskurpolgud, millest pidi koosnema 22. laskurdiviis, olid moodsama relvastuse ja küllap ka parema distsipliiniga, kuid ei pruukinud olla tingimata välja õpetatud võitluseks vastase regulaarvägede vastu. Need polgud olid osalenud Poola vallutamisel 1939. aastal, ka Tallinnas paiknenud 3. NKVD laskurpolk oli Poola kampaania kogemusega.⁴⁵ NKVD 3. laskurpolgu rolli massirepressioonide läbiviimisel Eestis pole veel uuritud.

Läti ajaloolaste andmetel määrati 6. juulil Tõrva lähistel Riia, Tukumsi ja Valmiera tööliskaardi pataljonidest formeeritud 1. Läti töölispolk „hävituspolgu“ nime all 10. laskurkorpuse alluvusse,⁴⁶ millele allus ka 22. diviis. Sellest võiks järelduda, et 22. diviisi ajaloo kirjutajad eksisid, käsitledes polku juba Lätis diviisi koosseisu antuna. Viljandimaa lahingute kontekstis on see nüanss tähtsusetu.

Diviisil oli tankitõrjepatarei ja tankirood. Viljandimaa lahingute ajal toetas diviisi ajuti ka 10. laskurkorpuse 47. korpusesuurtükiväe polk, mille koosseisu kuulus 1940. aasta oktoobris 1635 meest ning 122 mm (12) ja 152 mm (24) raskesuurtükid ja 210 autot.⁴⁷ Diviis asus kaitsele ümber Viljandi ette valmistatud kaitseliinil.⁴⁸ 5. laskurpolgu positsioonid ulatusid raudteejaamast Kõstini, 83. NKVD raudteepolgu positsioonid aga Peetrimõisast Saarepeedi piirkonda.

22. NKVD laskurdiviisi andmeil kestsid lahingud 12 tundi ja algasid 8. juulil kell 10 hommikul [kohaliku aja järgi kell 9. T.H.] otserünnakuga 5. laskurpolgu positsioonidele. 61. jalaväediviisi ajaloos käsitletakse lahingu algust kokkupõrkena Raudna jõe silla juures Viljandist lõunas, kus kindralmajor von Selle lahingugruppi kuulunud 151. jalaväerügemendi kolmas pataljon, mis oli lahingugrupi põhijõust 8 km ette jõudnud, sattus Punaarmee suurtükkide tulelöögi alla.⁴⁹ Esimesel katsel Punaarmee kaitset murda ei õnnestunud ja keskpäevaks lahing vaibus. Sakslased koondasid linna lähistelega oma suurtükiväe, rühmitasid üksused ümber ning alustasid uut pealetungi pärastlõunal kell 4 [kohaliku aja järgi kell 3. T.H.] 22. laskurdiviisi positsioone ida poolt ümber haarates. Saksa lennuvägi pommitas linna, pommid langesid ka postimajale ja NKVD hoonele, kus oli diviisi staap. Linnas olevat kapten Pasternaki hävituspataljon pidanud vihast võitlust „*aiszargi*“ dega.⁵⁰ Sakslased ründasid kahe Punaarmee polgu kokkupuutekohas linna idaküljel, ettevalmistavas suurtüki- ja miinipildujatules hävis

⁴⁴ Nende kohta vt Uldis Neiburgs. Läti hävituspataljonid Eestis 1941. aasta suvel. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6, 2006, lk 135–158.

⁴⁵ Olavi Punga. NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil 1941. aastal. Magistritöö. Juhendaja Tõnu-Andrus Tannberg. Tartu: Tartu Ülikool, 2009, lk 18–30 (kasutatud on internetiversiooni <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/10108/Pungaolavi.pdf?sequence=1>).

⁴⁶ U. Neiburgs, Läti hävituspataljonid Eestis, lk 139.

⁴⁷ Сведения численного и боевого состава ПриБОВО по состоянию на 20.10.40 г.

⁴⁸ Kaitseliini rajamise kohta vt H. Lindmäe, Suvesõda Viljandimaal 1941, lk 179 jj.

⁴⁹ W. Hubatsch, 61. Infanterie-Division, lk 62.

⁵⁰ Läti Kaitseliidu nimetus – Riias paiknenud diviisi ajaloo kirjutaja on kandnud läti termini üle ka eesti metsavendadele.

kuulipildujarühm. 83. polgu 7. rood ei pidanud sakslaste kaitsesele vastu ja hakkas taganema. Diviisi suutis reservide toel sakslaste pealetungi siiski tagasi lüüa. Uus pealetung algas kell 6 pärast lõunat, sakslased ründasid ühe 83. polgu pataljoni löiguga. Miinipildujatuli hävitas kohe umbes pool roodu, polgu kaitsesest murti läbi ja tekkis oht, et sakslased tungivad 5. polgu tagalasse. 10. laskurkorpuse staabiga sidet polnud, parempoolne naaber, 10. laskurdiviisi, oli juba taganenud ja rindelt lahkus ka 47. korpuse suurtükiväe polk. Selles olukorras, et vältida ümberhaaramist, otsustas diviisiülem saabunud pimeduse kätte all lahingust väljuda ja taanduda järgmisele kaitseliinile. Viljandi jäeti sakslastele. Öösel saadi korraldus taanduda Navesti jõe taha, ülekäigukohale jõuti koidikul.⁵¹

Vastase kaotusi tavaliselt suurendatakse. 22. laskurdiviisi ajaloos kirjutatakse, et juba hommikupoolikul hävitati kuni kompanii vastase sõdureid, kaks tankitõrjekahurit ja mõned miinipildujad. Ka pärastlõunases lahingus olevat sakslased kaotanud kuni kompanii jalaväge, ühe tankitõrjekahuri ja mõned miinipildujad. Ise kaotati hommikupoolikul üks tank, 17 meest haavatute ja viis langenutena, pärastlõunal aga veel üks tank, kaks tanki said kergemaid vigastusi. Elavjõu kaotustest – peale hävitatud kuulipildujarühma – pole ridagi.⁵²

XXVI armeekorpus kaotustehtede järgi kaotas kindralmajor von Selle eelsalk 7. juulil kuni kella kaheksani õhtul 633. raskesuurtükidivisjonist ühe mehe, kes sai surma õnnetuses. Järgmise päeva kaotused kuni 8. juuli kella kaheksani olid suuremad: haavata sai üks ohvitser, kuid langes 15 alamväelast ja veel 15 alamväelast sai haavata. Veel suuremaid kaotusi kanti järgmise 24 tunni jooksul kuni 9. juuli õhtuni, kui haavata sai kaks ohvitseri, kuid langes 58, haavata sai 38 ja teadmata kadunuks jäi kaks alamväelast.⁵³ Viimaste kaotuste hulgas on ka Mudiste lahingus (vt allpool) langenud mehed.

Vihastest linnalahingutest Viljandis metsavendade ja hävituspataljoni vahel ei ole teistes allikates juttu – küll tapeti Viljandis sel ajal üle kümne Viljandi vangla vang.⁵⁴

61. jalaväediviisi ajalugu märgib 14 Punaarmee tanki hävitamist,⁵⁵ 22. laskurdiviisi ajalookatkes on väiksemad arvud. Et laskurdiviisi tankiroodus oli sel ajal alla 20 tanki, võib oletada, et 61. jalaväediviisi ajaloos veidi liialdatakse, sest 22. diviisi tankid osalesid ka hilisemates lahingutes.

XXVI armeekorpus sõjapäeviku järgi teatas von Selle lahingugrupp Raudna maantee- ja raudteesilla vallutamises 8. juuli hommikul kell 9.15.⁵⁶ 8. juuli pärastlõunal paigutati korpuse peakorter Sultsi umbes 15 km Viljandist lõunas, samal ajal sekkus korpusejuhataja kindralleitnant Hänicke isiklikult Viljandi lahingu juhtimisse. Järgmisel päeval pärast Viljandi vallutamist koondati von Selle eelsalk Viljandi ümbrusse.⁵⁷

⁵¹ С. П. Сенчик. 22-я мотострелковая дивизия. – Военно-исторический клуб Ленинградец. <http://pvnkvd.narod.ru/text/St8.htm> (25.11.2011). Osaliselt tugineb see tekst diviisiüleml Andrei Golovko mälestustele: vt. А. Головки. В боях за Прибалтику. – На линии огня. Сост. А. Кузнецов. Москва: Юридическая литература, 1976, lk 28–38.

⁵² Samas.

⁵³ Generalkommando XXVI. A.K. Verlustmeldungen 8.–10. Juli 1941. Barch RH 24-26 / 178.

⁵⁴ Selle kohta vt H. Lindmäe, Suvesõda Viljandimaal 1941, lk 191, 194. Kapten Mihhail Pasternaki välja mõeldud jutt 50-mehelisest metsavendade salgast, kes olevat tahtnud postkontorit vallutada, on moonutatud kujul jõudnud 22. NKVD laskurdiviisi ajalukku.

⁵⁵ W. Hubatsch, 61. Infanterie-Division, lk 62.

⁵⁶ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 44.

⁵⁷ Samas, lk 45–46.

22. NKVD jalaväediviisi ajalookatke kirjeldab sakslaste rünnakuid lennuväe toetusel ja seda, et Saksa lennuvägi pommitas Viljandi põlema.⁵⁸ XXVI armeekorpuse sõjapäevikust selgub vastupidine: Saksa pealetung, eriti Lääne-Eestis, kannatas pidevate Nõukogude lennuväe rünnakute tõttu, kuid *Luftwaffe*'le olid olulisemad sihtmärgid Leningradi suunal kui ka Põhja-Eestis asuvate lennuväljade mahasurumine.⁵⁹

Walter Hubatsch kirjutab 151. jalaväerügemendi ajaloos, et Viljandi linn, „asendi ja ehitusstiili poolest üks kauneimaid linnu Eestis“, oli siiski vähem kannatanud, kui esialgu tundus. Linnaservad olid küll purustatud, kuid linnasüdames jätkus elu endises rütmis.⁶⁰ Lahingute ajal süüdati tikuvabrik, Eesti Panga hoone ja veel mõned majad Viljandi kesklinnas.

Lõpuks Viljandi pärast võidelnud väejuhtidest. NKVD ohvitser Andrei Golovko (1903–1981) viidi 13. juulil üle Looderinde tagalakaitse ülema abiks ja oli 1942. aastal selle ülem. 1942. aasta mais ülendati ta kindralmajoriks. 1942–1943 oli ta 175. laskurdiviisi ülem, 1944. aastal 1. NKVD eridiviisi ülem.⁶¹ Ferdinand von Selle (1877–1945) oli preisi suurtükiväeohvitser ja teenis 1920. aastatel *Reichswehr*'is Königsbergi suurtükiväerügemendis divisjoni- ja rügemendiülemana. 1930. aastatel oli ta *Wehrmacht*'i suurtükiväejuht (*Artillerie-Führer*) nr VI. 1939–1942 oli ta suurtükiväeülem nr 113 ja ülendati kindralleitnandiks. Ta suri 1945. aastal Taanis sõjaväehospidalis haavadesse.⁶²

Mudiste lahing

Järgmine tõsisem kokkupõrge kindral von Selle lahingugrupi ja 22. NKVD laskurdiviisi vahel oli väikese silla juures enne Mudistet. 5. laskurpolgu 2. pataljoni ülem kapten Durov, kelle ülesandeks oli katta diviisi taandumist, organiseeris seal varitsuse, paigutades teele kaks suurtükki ja raskekuulipildujarühma ning tõkke julgestuseks roodu sõdureid. Kaks roodu paigutas ta kõrgendikele mõlemal pool teed. Saksa luureüksus, mis koosnes mootorratturite rühmast, neljast tanketist ja jalaväest kaheksal veoautol, kihutas ettevaatust minetades otse purustatud sillani, oli seal sunnitud peatuma ja sattus punaarmeeleste tule alla, kandes suuri kaotusi. See pidurdas sakslaste edasiliikumist viis tundi, 22. laskurdiviisi ületas Navesti jõe ja sild lasti õhku.⁶³ Nii XXVI armeekorpuse sõjapäeviku kui ka 22. laskurdiviisi teatel toimus kokkupõrge Mudiste juures 15 km Viljandist, Eesti allikate järgi aga ilmselt ekslikult Jaska silla juures mõnevõrra põhja pool.⁶⁴

⁵⁸ С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия.

⁵⁹ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 45–48.

⁶⁰ Walter Hubatsch. Der Einsatz des Infanterie-Regiments 151 im Osten [masinakirjas koopia Eesti Mälu Instituudi valduses], lk 13–14.

⁶¹ Generals.dk. http://www.generals.dk/general/Golovko/Andrei_Sidorovich/Soviet_Union.html; Список присвоения высших офицерских званий (генералы и адмиралы) 1940–1945 гг. РККА, Рабоче-крестьянская Красная Армия; С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия.

⁶² Lexikon-der-Wehrmacht. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Arko/Arko113.htm>; Wehrmacht (Heer), Chart 1, Killed by enemy's action or died of wound. Axis Biographical Research. http://www.geocities.com/~orion47/CROISIER/Wehrmacht_Casualties.htm (mõlemad 25.11.2011).

⁶³ С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия.

⁶⁴ H. Lindmäe, Suvesõda Viljandimaal 1941, lk 198.

Hävituspataljoni süüdatud Eesti Panga hoone Saksa okupatsiooni ajal. Esiplaanil kommunistide hävitatud Sakalamaa Vabadussõjas langenute mälestussamba alus.

XXVI armeekorpuse sõjapäevikus teatatakse Mudiste hõivamisest 9. juulil kell 3 pärast lõunat ja märgitakse sellele eelnenud vastase visa vastupanu. Üldistades armeegrupi eelüksuste kogemusi, tehti samal päeval kell 15.30 sõjapäevikusse järgmine sissekanne: „Korpuse eelüksused liiguvad põhja poole, murdes väheste suurtükkidega relvastatud motoriseeritud vastase vastupanu, kes võitleb oskuslikult ja visalt, tuginedes arvukatele põikpositsioonidele ning purustades sildu, pidurdades eelüksuste edasiliikumist.“⁶⁵

10. juuli lõuna paiku ületasid kindral von Selle lahingugrupi esimesed üksused Navesti jõe ja selle järgmiseks ülesandeks sai Võhma vallutamise. Kuid õhtul teatas kindral von Selle armeekorpuse staabile, et soisel maastikul on edasiliikumine aeglane ning vastase vastupanu on visa. Probleemiks olid ka vastase lennukid – ta palus anda oma lahingugrupile lisaks 111. õhutõrjediivisjoni 3. patarei.⁶⁶

61. jalaväediviisi 161. luurepataljon major Vogelsangi juhtimisel lahkus 8. juuli hommikul kell 9 Ruhjast ning jõudis üle Penuja liikudes enne keskpäeva Abja-Paluoja ja sealt edasi õhtuks Napsile, kaotades kolm meest langenutena. 10. juulil kella poole kümne paiku jõuti Suure-Jaani. Viivitus 9. juulil tulenes punaarmeerlaste vastutegevusest ja sellest, et nad purustasid ühe silla. 9. juulil kaotas pataljon langenutena veel neli meest. Luurepataljoniga liikus ka diviisi 161. suurtükirügemendi 1. patarei koos 12-tonnise laskemoonaveokiga.⁶⁷

⁶⁵ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 47.

⁶⁶ Samas, lk 50.

⁶⁷ Samas, lk 49; Auszug aus dem Kriegstagebuch Nr. III von Aufklärungsabteilung 161 [masinakirjas koopia Eesti Mälu Instituudi valduses], lk 11.

Lahing Võhma pärast

Ka 11. juuli hommikupoolikul ei õnnestunud Navesti põhjakaldalt palju edasi liikuda. Vastane oli kindlustanud end miinitõketega ja pani visalt vastu. Eelüksusel oli puudu jalaväelastest. Samal õhtul kindral von Selle eelüksus likvideeriti, Võhmast edasi tungis juba 61. jalaväediviis.⁶⁸

Võhmast idas oli kaitses 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviis. 83. NKVD raudteepolgu positsioonid ulatusid Tõrvaaugust üle Kangrusaare Arusaareni. 5. NKVD laskurpolgu 1. pataljon kaitses Kolga-Jaani suunda, 2. pataljon oli reservis Kabala mõisa ümbruses ja polgu kool kaitses 83. polgu tiiba Nõmavere juures. Diviisi paremal tiival Võhmas ja Võhma raudteejaamas oli kaitsel 11. laskurdiviisi 320. laskurpolk. Tagalas, Põltsamaal, asus läti töölispolk.

Sakslased suunasid oma rünnaku 320. laskurpolgu vastu, mis löödi taganema. 22. laskurdiviisi juhtkond saatis appi roodu jalaväge, kuulipildujarühma ja tankitõrjekahurite patarei, millel õnnestus sakslaste pealetung samal päeval peatada. Võhma ja Võhma raudteejaam langesid aga sakslaste kätte, Võhma põles.⁶⁹

10. juuli õhtust 11. juuli õhtuni kaotas kindralmajor von Selle eelüksus haavatuna ühe ohvitseri, kuid alamväelastest said surma 20, haavata 59 ja teadmata kadunuks jäi 25 meest.⁷⁰ 10. juuli pärastlõunal oli XXVI armeekorpusse staap viidud Sultsist Pärstisse.⁷¹

61. jalaväediviisi põhijõud liikusid 11. juulini von Selle eelüksuse järel. Seejärel võttis diviisiülem juhtimise üle. 151. jalaväerügement sai oma alluvusse tagasi vahepeal von Selle eelsalka kuulunud III pataljoni ja tegutses 12. juuli hommikul Kõo, Pilistvere ja Kurla suunas. Et Navesti silla kordaseadmine võttis kavandatust kauem aega, pääsesid 162. ja 176. rügement liikuma alles 12. juuli hommikul kell 11.30. 176. rügement liikus Arkma peale, 162. rügement aga Kabala peale.⁷²

Ebaõnnestunud katse hõivata Tartu lennuväli Viljandi suunal

10. juulil allutati XXVI armeekorpussele 254. jalaväediviisi⁷³ eelüksus (diviisi tugevdatud luurepataljon), millele tehti ülesandeks hõivata Tartu lennuväli pealetungiga läänest üle Põltsamaa. Tartu lennuväljal paiknevad Nõukogude lennukid häirisid tugevasti sakslaste pealetungi ning *Luftwaffe* vajas Tartu lennuvälja omakorda operatsioonideks Põhja- ja Ida-Eestis. XXVI korpusse juhatus pidas seda plaani teostamatuks.⁷⁴ 12. juuli hommikul pörkas 254. jalaväediviisi luurepataljon Kolga-Jaani–Põltsamaa teel kokku 22. laskurdiviisi üksustega ja sattus lahingusse „ilma lootuseta edule“.⁷⁵

⁶⁸ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 51–52.

⁶⁹ С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия.

⁷⁰ Generalkommando XXVI. A.K. Verlustmeldung 12. Juli 1941. Barch RH 24-26 / 178.

⁷¹ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 53.

⁷² 61. Infanterie-Division. Kriegstagebuch Nr 5. Band I vom 22.6.–17.9.41 [koopia Eesti Mälu Instituudi valduses].

⁷³ 254. jalaväediviis oli 4. laine diviis, kus esimese kategooria reservväelasi oli 21%, s.o mõnevõrra rohkem kui 217. diviisis.

⁷⁴ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 49.

⁷⁵ Samas, lk 51.

Sama sündmust kajastab 22. laskurdiviisi ajalugu. 254. jalaväediviisi luurepataljon oli tõrjunud 5. NKVD laskurpolgu 1. pataljoni Kolga-Jaani ümbrusest loodesse Põltsamaa–Võhma tee ja Kolga-Jaani–Pilistvere tee ristmiku juurde, ähvardades nõnda ümber haarata 83. raudteepolku ja ohustades Põltsamaal asuvat läti töölispolku. Olukorra lahendamiseks moodustas diviisiülem Golovko löögiüksuse 5. laskurpolgu 2. pataljoni kahest roodust, polgukoolist, kuulipildujarühmast, kahest tankist, kahest suurtükist ja 5. laskurpolgu sapöörirühmast. Jõudnud selle üksuse eesotsas taganema löödud 1. pataljoni komandopunkti ja nähes, et kontakti vastasega ei ole, käskis ta pataljoniülemaal kolme auto ja tankidega minna luurele Kolga-Jaani suunas. Luureüksus üllatas metsas sakslasi, kes võtsid parajasti pruukosti. Diviisiülem saatis appi ka oma löögiüksuse ja sakslased löödi tagasi. Lahingus olevat hävitatud kuni üks rühm sakslasi, kaks tanketti, kolm tankitõrjekahurit ja neli autot. 5. laskurpolk kaotas kolm meest langenutena (nende hulgas rühmaülem leitnant Krivun) ja 11 haavatutena (nende hulgas neli ohvitseri, kaasa arvatud 1. pataljoni ülem vanemleitnant Kartasjuk), kolm autot ja ühe tanki.⁷⁶

XXVI armeekorpuse sõjapäevikusse kanti 12. juulil kell 8.45. õhtul, et plaan 254. diviisi luurepataljon Tartu peale paisata tuleb pataljoni võitlusvõime suure kahanemise tõttu katki jätta.⁷⁷ Kaotused olid suured: luurepataljon oli 13. juuli õhtuks kaotanud viis ohvitseri (rühmaülem leitnant Boedecker sai surma ja pataljoniarst dr Keck jäi teadmata kadunuks). Alamväelastest oli haavata saanud 41 meest, langenuid oli üheksa ja teadmata kadunud 25, lisaks viis meest kategoorias „muud kaotused“.⁷⁸ Punaarmeele oli see tähtis võit – kui 254. diviisi luurepataljon oleks tunginud Põltsamaa suunalt Tartuni ja tugiala loonud, oleks Punaarmee pidanud Emajõe põhjakaldalt tagasi tõmbuma palju varem, kui see tegelikult juhtus.

12. juulil edutati Andrei Golovko diviisiülema kohalt Looderinde tagalakaitse ülema abiks ja saadeti Novgorodi. Tema asemele määrati diviisiülemaks senine Haapsalu 8. piirivalvesalga ülem polkovnik Stepan Bunkov.⁷⁹

Põltsamaa vallutamine. Lahingute lõpp Viljandimaal

12. juuli õhtul läbisid 61. jalaväediviisi eelosad Võhma ja suundusid Võhma–Põltsamaa teed mööda läänest Põltsamaa suunas. Samal ajal takerdus 254. jalaväediviisi luurepataljon lahingutesse Põltsamaast lõunas Võisiku ja Kolga-Jaani vahel.⁸⁰ Õhtul oli sakslastel kavas rünnata 61. jalaväediviisi ühe tugevdatud rügemendiga Põltsamaad, et võimaldada 254. jalaväediviisi luurepataljonil ometi Tartu poole edasi liikuda. Hilisõhtuks jõudis 61. jalaväediviis Pilistvere–Kabala–Oisu piirkonda. 13. juulil võitles 61. jalaväediviis senistel positsioonidel, edasiliikumist takistas vastase suurtükivägi. Õhtuks õnnestus diviisi 151. rügemendil tungida Vitsjärveni, kuid seal takerduti vastase raskerelvade tule tõttu. Kanti kaotusi: ühe ööpäevaga, 13. juuli õhtuks, kaotas 61. jalaväediviis neli ohvitseri langenu ja kaheksa haavatuna. Alamväelaste rivis

⁷⁶ С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия.

⁷⁷ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 54.

⁷⁸ Generalkommando XXVI. A.K. Verlustmeldung von 14.7.1941. Barch RH 24-26 / 178.

⁷⁹ С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия.

⁸⁰ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 53;

olid kaotused palju suuremad: 82 haavatut, 50 langenut, 41 teadmata kadunut, lisaks õnnetustel viga saanud üks ohvitser ja 19 meest. Pihta sai diviisi 161. pioneeripataljoni staap – haavata said nii pataljoniülem kui kaks staabiohvitseri, pataljoni arst ja 1. kompanii ülem.⁸¹ Tegemist on sama lahinguga, millest Viljandi (17.) hävituspataljoni rooduülem leitnant Ilmar Paul rääkis 1942. aasta veebruaris August Jakobsoni tehtud usutluses.⁸² Ilmar Pauli väited sakslaste kaotuste kohta langevad enam-vähem kokku XXVI armeekorpuse kaotuste statistikaga.

14. juulil anti XXVI armeekorpuse alluvusse lisaks kogu 254. jalaväediviis ja saadeti Lätist Viljandisse. Diviis oli mõeldud Põltsamaalt itta suunduva pealetungi toetuseks – 18. armee korraldus oli selleks antud juba 13. juulil –, sest 61. jalaväediviis üksi poleks olnud selleks suuteline. Samal ajal allutati korpusele 291. jalaväediviis, mis suunati Pärnu piirkonnas tegutseva 217. jalaväediviisi toetuseks. Eesti vallutamine ei osutunud nii lihtsaks, kui see oli kavandatud, ja väegrupi juhatus pidi edasist tegevust reservidega toetama. 14. juuli õhtul ei toetanud 18. armee ülemjuhataja XXVI korpuse juhataja kavatsust 15. juulil pealetungi jätkata. Ülemjuhataja kindral Georg von Kuchler (1881–1968) pidas vajalikuks ära oodata lisavägede kohalejõudmise. 217. jalaväediviis pöörati Pärnu-Jaagupi juurest itta ja see jõudis mõne päevaga Vändra lähistel Pärnu–Rakvere maanteele, mida mööda liikudes hõivas 18. juuliks Laupa-Särevere piirkonna. Samuti koondati Torist põhja poole 291. jalaväediviis ilma ühe rügemendita. Nende ümberpaigutamiste ajaks suurem pealetung seiskus, küll oli aga kohaliku tähtsusega kokkupõrkeid.

17. juuli hommikul pommitas Nõukogude lennuvägi Viljandi järve äärset supelasust. 17. juuli õhtul oli *Luftwaffe* järjekordselt tagasi lükanud korpuse palve paigutada Pärnuse hävituslennukid. 20. juulil heideti umbes 500 kilogrammi pomme Viljandi raudteejaamale. 17. juuli õhtul määras 18. armee ülemjuhataja korpuse uue pealetungi alguseks 21. juuli, sest Balti laevastiku ja Balti laevastiku lennuväe tekitatud raskused rauamaagi transpordile Rootsist Saksamaale üle Läänemere nõudsid Tallinna kiiret vallutamist. Ei hoolitud isegi sellest, et 254. jalaväediviisi suurtükivägi ei oleks 21. juulil lahingutegevuseks valmis olnud, sest laskemoona poleks suudetud kohale vedada.

19. juulil määras korpusejuhataja koos armee ülemjuhatajaga ülesanded: 61. jalaväediviisi kanda jäi rünnaku raskuspunkt, ta pidi looma Põltsamaa kõrgendike vallutamiseks korpuse suurtükiväe toetusel eeldused korpuse pealetungiks Põltsamaa suunas, 217. jalaväediviis pidi vallutama Türi. Pealetungi algus lükati edasi 22. juulile. Kuid 217. ja 291. jalaväediviis liikusid edasi raskustega, seda nii metsarohke maastiku kui ka vastase visa vastupanu tõttu. 21. juuli ennelõunal paigutati XXVI armeekorpuse komandopunkt Lõhaverre.⁸³

61. jalaväediviis kaotas 13. ja 14. juulil 24 tunni jooksul langenutena kaks ohvitseri ja 62 alamväelast, haavatutena seitse ohvitseri ja 35 alamväelast ning teadmata kadunute ja muude kaotuste kirja kanti 16 meest.⁸⁴ Eeskätt 151. jalaväerügemendi

⁸¹ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 53–56; Das XXVI. A.K. im Feldzug gegen Rußland. Karte 3 (9.7.–17.8.1941). Barch RH 24-26 / 276; Generalkommando XXVI. A.K., Verlustmeldung von 14.7.1941.

⁸² [I. Paul]. Võitlus Põltsamaa juures. – Sortside saladused VII, lk 115–116.

⁸³ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 56–66; Das XXVI. A.K. im Feldzug gegen Rußland, Karte 3 (9.7.–17.8.1941).

⁸⁴ Generalkommando XXVI. A.K., Verlustmeldung von 15.7.1941.

suured kaotused tulenesid vastase korralikult välja ehitatud positsioonidest ja katsetest need otserünnakuga vallutada.⁸⁵ Järgmistel päevadel olid kaotused väiksemad. Siiski langes ka 16. ja 17. juulil 24 tunni jooksul 25 meest ja haavata sai 92, 18. ja 19. juulil langes aga 25 meest (sh üks ohvitser) ja haavata sai 75 meest (sh viis ohvitseri). Teiste diviiside kaotused olid väiksemad, kuid langenuid oli kõigil.⁸⁶ 19. juuli päraslõunal kanti XXVI armeekorpuse sõjapäevikusse: „Korpuse vastas jätkasid kireva koosseisuga, osaliselt kiiruga väljaõpetatud täiendust saanud vastase jõud koos terroristide rühmadega [mõeldakse hävituspataljone. T.H.] kohalikke rünnakuid, mis löödi tagasi.“⁸⁷

Punaarmee jaks hakkas lõppema. 12. juulil määrati 5. NKVD laskurpolk 10. laskurkorpuse ülema reservi, kuid et 11. laskurdiviisi 320. laskurpolgul polnud diviisiülema ga sidet, lahkus polk omavoliliselt positsioonidelt, seades 83. NKVD raudteepolgu, 47. korpusesuurtükiväe polgu ja 22. diviisi komandopunkti ümberpiiramise ohtu. Seetõttu pidi 5. laskurpolk toetama 83. raudteepolku. 320. laskurpolgu taganemise tõttu jõudsid sakslased teeristile Kabala mõisa lähedal ja löikasid läbi varustustee Ollepa raudteejaama ja Punaarmee üksuste vahel. 13. juuli hommikul asusid 5. laskurpolk ja 83. raudteepolk kaitsele juba Järvamaal, Oisu ja Laupa mõisa juures. Lahingute ajal Kabala mõisa juures jäi teadmata kadunuks 83. polgu ülem major Zagudajev, teda asendas üks pataljoniülem, kapten Gubanov, kes langes juuli teisel poolel.

Oisu ja Laupa juurest läksid 5. polk ja 83. polk vasturünnakule ning vallutasid tagasi Ollepa jaama ja Kahala. 10. laskurkorpuse üksused, mis läksid rünnakule 22. laskurdiviisi polkude mõlemal tiival, ei olnud edukad; sakslastel õnnestus 10. laskurdiviisi 204. laskurpolk tagasi lüüa ja vallutada Jändja. Seetõttu tõmmati ka 22. NKVD laskurdiviisi tagasi Türi kaitsele. Selleks ajaks oli diviisi lahingkoosseisu alles jäänud kuni 1000 meest. 27. juulil viidi diviisi 8. armee reservi ja täiendati 590 sõjalise väljaõppeta mehega. Hiljem võitles 22. NKVD laskurdiviis Tapa lähistel, taganes Valkla juurde põhjarannikul ja taandus sealt Tallinna, kust selle riismed evakueeriti meritsi Leningradi ja Kroonlinna. Palju mehi hukkus veel laevadel, mille Saksa ja Soome lennukid evakueerimise ajal uputasid või mis miinidele sõitsid.⁸⁸

XXVI armeekorpuse uus pealetung algas 22. juuli hommikul kell 3. Põltsamaa oli keskpäevaks sakslaste käes. Põltsamaa vallutati 61. jalaväediviisi kolme rügemendi koostöös, tulega toetas raskesuurtükivägi 818. eriotstarbelise suurtükiväerügemendi staabi juhtimisel: 58. suurtükiväerügemendi II divisjoni 150 mm välihaubitsad, 637. suurtükiväedivisjoni 21 cm mörserid ja 511. suurtükiväedivisjoni 15 cm kahurid.⁸⁹ Loomulikult ei möödunud see lahing ka Põltsamaale purustusteta. Edasi võideldi Järva- ja Tartumaal. Korpuse edasiliikumise kiirust näitab see, et 23. juulil oli korpuse staap Lustiveres, 24. juuli õhtul jõudis korpuse eelüksus Kasepää juures Peipsi äärde, sulgedes piiramisrõnga 11. laskurkorpuse diviiside ümber Põhja-Tartumaal, ja 26. juulil paigutati korpuse staap juba Kuremaale.⁹⁰

⁸⁵ W. Hubatsch, 61. Infanterie-Division, lk 63.

⁸⁶ Generalkommando XXVI. A.K., Verlustmeldungen von 16.–22.7.1941.

⁸⁷ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 63.

⁸⁸ С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия.

⁸⁹ W. Hubatsch, 61. Infanterie-Division, lk 64; üksikasjalisem ülevaade vt. ka W. Hubatsch, Der Einsatz des Infanterie-Regiments 151, lk 18–21.

⁹⁰ Kriegstagebuch des XXVI. A.K., lk 66–72.

1941. aasta juuli teisel poolel, kui Viljandimaa oli Põltsamaa lähistel toimuvate ja Põltsamaalt itta suunduvate *Wehrmacht*'i operatsioonide lähitagala, oli vägede kontsentratsioon maakonnas üks ajaloo suuremaid. Viljandimaal paiknes XXVI armeekorpus staap ja alates 27. juulist ka 18. armee ülemjuhatus (augusti teise pooleni). Koos korpusega Tartumaale liikunud XXVI armeekorpus staabi vahetas 30. juulil Viljandimaal välja XXXII armeekorpus staap, mis paigutati mõneks päevaks Suure-Jaani lähiste.⁹¹

Wehrmacht'i taktika 1941. aasta suvel Eestis seisnes motoriseeritud eelüksuste kiires edasitungis. Need jälitasid taganevat vaenlast ja valmistasid ette tugialad põhijõudude saabumiseks. Näib, et väejuhatus mõnevõrra alahindas vastast ja liiga ulja edasitungi tõttu kanti päris suuri kaotusi. Kuid 18. armeed ja selle Eestis võitlevaid korpusi survestas ka kõrgem väejuhatus, nõudes Tallinna vallutamist ja Balti sõjalaevastiku tõrjumist Läänemerelt. Ei saa unustada, et veel augustis pommitati Saaremaa Kogula lennuväljalt paar korda Berliini. Maaväe üksustel nappis lennuväe toetust. Punaarmee üritas *Wehrmacht*'i edasitungi Kesk-Eestis peatada ja osaliselt see õnnestuski. Väegrupp pidi tooma Eestisse juuli keskel lisaks veel ühe korpusejuhatajuse (nr XXXII) ja kolm jalaväediviisi (nr 254, 291 ja 93, lisaks 207. julgestusdiviisi üksusi). Sellegipoolest langes Tallinn alles 28. augustil ja Hiiumaa vallutamine lõpetati 21. oktoobril.

1941. aasta lahingud Viljandimaal on hästi kaetud *Wehrmacht*'i dokumentide ja Eesti allikatega nii mälestuste kui Omakaitse kokkuvõtete näol. Lisaks on kogutud hävituspataljoni mälestusi. Kõige puudulikumalt on esindatud Punaarmee materjalid. Kõigi viidatud ja tsiteeritud allikate puuduseks on teatud erapoolikus: kõige objektiivsemad on reaalarajas koostatud sõjapäevikud, kuid nendeski võib olla valemistõstmise või valeteadete tõttu tekkinud vigu. Käesolevas kirjutises kasutatud 22. NKVD laskurdiviisi materjalid, ehkki näivad tuginevat sõjapäevikule jt lahingudokumentidele, on siiski erapoolikud – nähtavalt tõstetakse esile diviisi enda ja eriti selle põhikoosseisu kuulunud 5. laskurpolgu tegemisi nii teiste diviisi üksuste kui ka teiste Punaarmee üksustega võrreldes. Erapooletus pole ka mälestuste ja Omakaitse materjalide tugevaim külj. Lahingute kohta Viljandimaal 1941. aasta suvel pole seni korralikku sõjaajaloolist kaardidega käsitlust, mis kõigi asjaosaliste fakte ja väiteid põimides võimaldaks luua põhistatud üldistuse.

Sõjaväeline okupatsioon Viljandimaal

Saksamaa sõjaaegses võimujaoos idarindel okupeeritud aladel kehtis järgmine süsteem: alad kuni 20 km rindejoonest arvati rindepääriks, kus kogu võim kuulus diviisiülemaale või korpusejuhatajale. Territoorium vahemikus 20–50 km rindest oli armee tagala, kus kõrgeim võim kuulus armee ülemjuhatajale, järgnes väegrupi tagala, kus võim kuulus väegrupi ülemjuhatajale ja teda esindavale tagalapiirkonna juhatajale, ning viimaks tsiviilokupatsioonivõimu alla antud territoorium, mis ulatus Saksamaa põhialadeni (meie kontekstis Ida-Preisimaani). Augustis oli Viljandimaa 18. armee tagala, kuid 8. septembrist 1941 kuulus Viljandimaa väegrupi Nord tagalapiirkonda. 5. detsembril 1941 anti Eesti ala tsiviilokupatsioonivalitsuse alla ja moodustati Eestimaa kindralkomissariaat, mis kuulus riigikomissariaadi Ostland koosseisu. Siiski

⁹¹ Der Feldzug gegen die Sowjet-Union, Kriegsjahr 1941.

Saksa sõjaväelaste improviseeritud välistuudio Viljandis. Foto augustist 1941.

säilitas väe grupp Nord teatud volitused Eestis ka hiljem, seda erinevalt Läti ja Leedu kindralkomissariaatidest.⁹²

Saksa sõjajärgne sõjaajalookirjandus on lõputult diskuteerinud selle üle, milline osa repressioonides tsiviilelanikkonna vastu oli *Wehrmacht*'il. Seda diskussiooni siin pikemalt valgustamata on vähemalt Eesti näitel võimalik väita, et esimene „puhastus“ – hävituspataljonlaste, kommunistide ja sabotööride, aga ka näiteks juutide ja mustlaste vahistamine leidis aset veel sõjaväevõimu ajal, sest oma lähitagala julgestamine oli sõjaväe ülesanne ning eriti kommunistidesse ja juutidesse puutuvast lähtus sõjavägi riigivõimu poliitikast. Ehkki kõrgeimat võimu kandis kuni detsembrini algul armee ülemjuhataja ja hiljem väe grupi tagalajuhataja (kelle peakorter asus augustist Võrus, kuhu jäi 1944. aastani), oli võimu teostamine nii *Wehrmacht*'i komandantuuride kui kohalike Omakaitse, hiljem politseivõimude, aga ka linna-, valla- ja maavalitsuste käes. Loomulikult lähtus enamik korraldusi Saksa sõjaväevõimudelt, kuid, nagu nähtub kas või ajalehes Sakala avaldatud sõjaaja seadusandlusele tüüpilistest „keelan-käsen-poon-ja-lasen“ stiilis korraldustest, kirjutas neile kuni bürokraatia paikaloksumiseni sageli alla ka Viljandi Omakaitse ajutine juhataja ja hiljem politseiprefekt Peeter Kutsar (1904–1979).⁹³

Sõjaväe võimuasutused Viljandis

Sõjaväeasutuste pädevuse okupeeritud aladel võimu teostamises määratlesid eeskirjad.⁹⁴ Saksa okupatsiooni ajal esindas Viljandis sõjaväevõimu algul 182. välikomandantuur, mis toodi Valgast Viljandisse 1942. aasta jaanuaris, kuid viidi kindralmajor Georg Moritzi juhtimisel oktoobris 1942 Pärnusse. Temale allus Viljandis 356. asulakomandantuur, mis aga 1942. aasta esimesel poolel viidi Pihkvamaale. 182. välikomandantuur, millele allus Pärnu- ja Viljandimaa, viidi 1943. aasta suvel Tartusse ja selle asemele toodi 1943. aasta novembris Pärnusse 611. välikomandantuur.⁹⁵

Pärast Eesti ala andmist tsiviilvalitsuse alla 1941. aasta detsembris viidi välikomandantuuride pädevusala piirid vastavusse tsiviilomavalitsuse piirkonnakomissariaatide piiridega.⁹⁶ Viljandi- ja Pärnumaa kuulusid tsiviilomavalitsuse süsteemis Pärnu piirkonnakomissariaati, Pärnu piirkonnakomissar oli 1941–1942 Hermann

⁹² Der Feldzug gegen die Sowjet-Union, Kriegsjahr 1941, Entwicklung der Lage bis 28.8.abds, Entwicklung der Lage bis 8.9. abds; vt ka: Toomas Hiio. Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väe grupi Nord tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. – Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2005, 5. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, 2006, lk 114–151 ja Toomas Hiio. German Military Authority of the Army Group „North“ on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention „Laws and Customs of War on Land“. – Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)“ materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. / Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 24. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2009, lk 465–480.

⁹³ Vt Sakala, 14. juuli 1941 j. Ametlikud korraldused avaldati sel ajal kaheleheküljelisena ilmunud lehe teisel leheküljel.

⁹⁴ Vt T. Hiio, Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond, lk 132–136.

⁹⁵ Samas, lk 129–131.

⁹⁶ Samas, lk 130.

Riecken (ametlikult 3. veebruarist 1942)⁹⁷, kes kandis tsiviilteenistuse tiitlit *Kreisleiter*, 1942–1944 aga *SA-Standartenführer* Lothar Bombe.⁹⁸

Viljandis aastatel 1941–1942 asunud 356. asulakomandantuuri (*Ortskommandantur*) ülem oli kapten Küppers. Tema astus ametisse 14. juulil 1941 ja nimetas ametisse ajutise linnapea Albert Vilmsi ja ajutise maavanema A. Siitami.⁹⁹ Huvitaval kombel käsitles tema esimene avalik käskkiri käitumist Viljandi järve ääres:

„1) Viibimine rannas – kosutusruumides (kohvik, kasiino) supelriietuses või spordipükstes on keelatud.

2) Parkimine (veokite seismine) või sõitmine seespool hekiga piiratud ala supelrannas, hobuste ujutamine ja ratsutamine supelpiirkonnas on keelatud.“

Hiljem järgnesid ka karmimad korraldused, mille täitmatajätmise korral ähvardati sõjaseaduse kogu rangusega.

Ühes ja samas ajalehes on näha sõjandusterminoloogia areng: kui 14. juuli teadaandes on Küppersi auaste ja ametinimetus *Hauptmann* und *Ortskommandant* tõlgitud veel „pealik ja kohalik komandant“, siis sama lehe teisel leheküljel juba „kapten, komandant“.¹⁰⁰

Saksa okupatsiooni ajal hukatud ja vahistatud

Ülevaate Eestis Saksa okupatsiooni ajal hukatutest on koostanud Indrek Paavle. Tema andmete põhjal hukati Saksa okupatsiooni ajal ligi 300 isikut, kelle elukohaks oli märgitud Viljandi või Viljandimaa.¹⁰¹ Enamasti on tegemist eestlastega ja enamiku surmaaeg on 1941. aasta suvel ja sügisel, seega sõjaväevõimu ajal. Vaid väheste kohta on teada, milles neid süüdistati. Nende puhul, kelle kohta on see teada, on süüdistuseks kas kuulumine kommunistlikku parteisse või komsomoli või hävituspataljoni, julgeoleku agendiks olemine, küüditamises osalemine või mitme süüdistuse kombinatsioon. Kuid hukatute seas oli ka 20 Viljandi juuti.

Hukkamisi viisid läbi nii Saksa sõjaväe korrakaitseüksused (välisandarmeeria), veidi hiljem, pärast Saksa Julgeolekupolitsei ja SD *Sonderkommando* 1a (ülem Martin Sandberger) sisenemist Eestisse läks poliitiliste süütegude menetlemine julgeolekupolitseile, kellega tegid koostööd taastatud eesti poliitilise politsei asutused. Viljandis hukkas 1941. aasta suvest või sügisest süüdimõistetuid Viljandi Omakaitse 2. kompanii koosseisu kuulunud 6–7-liikmeline mahalaskmiskomando.¹⁰²

Mõneks ajaks võeti kinni palju rohkem isikuid. Suurem osa neist vabastati üsna pea, kuid paljud saadeti ka vangilaagrisse või koonduslaagrisse. Ülevaadet neist veel pole. Ühe kergemini karistatu näiteks olgu siinkohal Artemi Pihlak (s 1916), kes oli 26. maist 6. juulini 1941 olnud Tännassilma valla täitevkomitee sekretär. Teda küll ei vahistatud, kuid talt võeti 19. augustil 1941 allkiri selle kohta, et ta „oma elukohast ei

⁹⁷ Pärnu piirkonnakomissari ametisse seadmine. Sakala, 4. veebruar 1942, lk 3.

⁹⁸ Meelis Maripuu. German Civilian Administration in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 529.

⁹⁹ Teadaanne. Sakala, 16. juuli 1941, lk 1.

¹⁰⁰ Sakala, 16. juuli 1941, lk 2.

¹⁰¹ Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud.

¹⁰² Vt H. Kinki juurdlustoimik, ERAF.130SM.1.1563.

Nõukogude sõjavangide kolonn kulgemas mööda Viljandi Jakobsoni tänavat. Foto 1941(?).

lahku ja kommunistlike elementidega sidet ei pea“. Asi jõudis Eesti Julgeolekupolitsei Viljandi välisosakonna poliitilise politsei referentuuri karistusmäära projekteeriva komisjoni ette alles 1943. aasta alguses. Komisjoni kuulusid ameti järgi Viljandi poliitilise politsei referentuuri referendi asetäitja Nikolai Kuks, poliitilise politsei referentuuri vanemassistent H. Korkmann ja Viljandi välisosakonna kriminaalpolitsei komissar Arnold Voltre. Muuseas öeldi süüdistuskokkuvõttes: „Avaldas pooldamist kollektiivsele majapidamissüsteemile seletades, et kolhoosid on meie oludes kergesti läbiviidavad ja sisaldavad endis paremusi.“ Komisjon mõistis Pihlaku 12. märtsil 1943 tingimisi kolmeks kuuks töö- ja kasvatuslaagrisse (s.o vanglasse) kuuekuulise katseajaga. Otsusega nõustus 1. aprillil 1943 loetamatu allkirjaga sakslasest *SS-Hauptscharführer* (allohvitseri auaste), mis näitab, et vetoõigusega otsustaja oli Saksa Julgeolekupolitsei ja SD. Julgeolekupolitsei karistusmäära projekteeriv komisjon sarnanes mõneti 1941. aastal küüditamisotsuseid langetanud kolmeliikmeliste maakondlike troikadega, kuhu samuti kuulus kaks NKGB (julgeoleku) esindajat ja üks NKVD (siseministeeriumi) esindaja. Mõlemad kogud langetasid otsuseid süüdistatavate kohalolekuta.

Viie kuu pärast, 12. augustil 1943, võttis Tänassilma konstaabel Pihlakult allkirja selle kohta, et ta loobub „edaspidi igasugusest poliitilisest tegevusest, mis on kehtiva korra vastane ja läbikäimisest ja ühenduse pidamisest kahtlaste isikutega ja et mind on hoiatud, et vastasel korral võidakse mind paigutada koonduslaagrisse määramata ajaks“.¹⁰³ Pihlakul oli õnne: tema vastu oli vaid üks tunnistaja ning tema teenistus täitevkomitees oli jäänud lühikeseks. Pihlak oli algkooliharidusega lihtne maapoiss, kes võttis vastu talle tehtud pakkumise ja astus täitevkomitee teenistusse. Nähtavasti teda tundvad inimesed teda otse milleski ei süüdistanud ning seetõttu pääses ta kergelt. Kuid 1941. aasta juulis oleks võinud selline süüdistus ka elu maksta.

¹⁰³ Pihlak, Artemi Jakobi p. ERA.R-62.1.522.

Nõukogude sõjavangid Viljandis Kindral Laidoneri platsil *Grand Hotel*'i ees. Hotellis asus üks laagri laatsarettidest. Foto 1941(?).

Sõjavangilaager Viljandis

Saksa sõjavangilaagreid oli mitut liiki. Viljandisse puutuvad neist kaks: *Stalag* (*Stammlager*) – sõjavangilaager, kus hoiti sõdureid ja allohvitsere, kuid idarindel sageli ka ohvitsere, ning *Dulag* (*Durchgangslager*) – ajutine sõjavangilaager vangide sorteerimiseks ja edasisaatmiseks statsionaarsetesse sõjavangilaagritesse. 10. juulil asutati Viljandis Eesti lahingutes vangivõetud punaarmeeleaste jaoks *Dulag* 154. 1941. aasta oktoobrist 1943. aasta 15. maini tegutses samas alaline sõjavangilaager, *Stalag* 332, millel oli harulaager Põltsamaal. 1943. aasta mais reorganiseeriti see laagriks nimega *Dulag* 375, mis tegutses kuni 1944. aasta augustini. Ka sellel laagril oli harulaager, sedakorda Tapal.¹⁰⁴ Peale harulaagrite olid sõjavangilaagritel ka ajutised laagripunktid, kui suurem rühm vange rakendati tööle laagrist kaugemal.

Stalag'ide ja *Dulag*'ide haldamisega tegelesid tagalaüksused. Valveks kasutati vanematest meestest maakaitseväepataljone (*Landeschützenbataillon*). *Stalag* 332 allus väegrupi Nord tagalapiirkonna 207. julgestusdiviisile, mis kontrollis sõjalist julgeolekut kogu Eestis ja läänepoolsel Pihkvamaal. Diviisi alluvuses valvasid sõjavangilaagreid maakaitseväepataljonid nr 275 ja 252.¹⁰⁵ Hiljem, kui Saksa sõdureid enam ei jätkunud, rakendati sõjavangide valveks ka sõjavangide endi seast värvatud ukrainlaste jt rahvaste esindajaist formeeritud üksusi.

Sõjavangilaagrite dokumente on säilinud vähe ja vangide suure voolavuse tõttu ei ole tegelikult ka teada, kui palju neid laagrites oli. 1941. aastal langes Eestis vangi umbes 50 000 Punaarmee ja Balti laevastiku sõjaväelast. Kõiki neid ei jäetud Eestisse. Eestis peetud Nõukogude sõjavangide arvu hinnatakse kokku 45 000-le, nende hulgas

¹⁰⁴ Meelis Maripuu. Soviet Prisoners-of-War in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 746.

¹⁰⁵ T. Hiio, Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond, lk 123–124.

on ka mujal vangi langenud mehi. Neist arvatakse hukkunud olevat 15 000. Kuid tegemist on vaid hinnanguga.¹⁰⁶

Viljandi sõjavangilaagri kohta on siiski säilinud mõned dokumendid. 21. oktoobril 1941 oli laagris 3532 meest, neist 46 saadeti laatsaretti ja neli suri. Käsitsi on aruandele lisatud, et töökolonnis on 450 meest ja haigeid 62. 2. novembril 1941 oli laagris 2705 vangi, üks tuli päeva jooksul laatsaretist juurde, üks saadeti *Dulag'i*, üks astus Omakaitseesse, 49 saadeti laatsaretti ja üks suri. Seega jäi päeva lõpuks laagrisse 2654 meest.¹⁰⁷ 17. novembril 1941 oli laagris 1859 meest, neist 1342 venelast, 306 ukrainlast, 118 valgevenelast, 29 „asiaati“ (*Asiaten*), 24 soomlast (ilmselt ingerlased jt soomeugrilased), 11 grusiini, 9 poolakat, 8 eestlast, 7 juuti jne.¹⁰⁸ 1941. aasta 12. detsembri aruanne esitab sõjavangid kategooriate kaupa: ohvitserid, alamväelased ja poliitkomissarid. Sel päeval oli laagris 75 ohvitseri ja 3147 alamväelast ning ei ühtegi komissari. 60 meest saadeti Voltvetti metsatöödele, 7 laatsaretti ja 11 meest surid. Kuid 21. juulil 1942 oli laagris vaid 55 ohvitseri ja 99 alamväelast.¹⁰⁹ 1942. aasta 9. juuni aruande järgi – mis võib olla ka ainult mõne harulaagri aruanne, sest plangile on käsitsi lisatud *Lager III* – selgub, et laagris olnud 342 mehest saadeti 97 ukrainlast ratsaeskadroni. Aruandele on käsitsi lisatud, et laagris on 15 „soomlast“ ja et *Wehrmacht'i* teenistuses on 103 ukrainlast.¹¹⁰ Väegrupi Nord iga tagaladiviisi jaoks (nr 207, 281 ja 285) formeeriti sõjavangidest, peamiselt ukrainlastest ja kasakatest üks ratsaeskadron, mida rakendati Peipsi taga partisanide vastu.¹¹¹ Töenäoliselt nõuti laagrist välja 200 ukrainlast ja 103 oli juba varem lahkunud.

1941/1942. aasta talvel puhkes laagris tüüfuseepideemia, mis viis hauda hulga sõjavange, kuid nakkus levis ka laagrist välja. 1942. aasta algul takerdus seetõttu Viljandis formeeritud kaitsepataljoni rindelesaatmine – osa mehi oli saanud nakkuse.¹¹² Epideemia tõsidusele osutab sõjavangide laatsareti 1942. aasta 8. jaanuari isikkoosseisu aruanne. Sel päeval oli laatsaretis 35 ohvitseri ja 834 alamväelast, kes jaotusid järgmiste majutuspaikade vahel: nakkusosakond – 25 ohvitseri ja 220 alamväelast, Grand Hotel – 10 ohvitseri ja 152 alamväelast, kool – 233 alamväelast, eesti haigla – 2 alamväelast, lastekodu – 227 alamväelast. Samast aruandest on näha, et laager jaotus kolmeks osalaagriks ning et ühe päevaga lisandus 114 haiget. Sel päeval suri kaheksa meest.¹¹³

Need isikkoosseisu aruanded on säilinud lünklikult ega võimaldaks niikuinii hinnata laagrist läbi käinud meeste arvu, sest isikutoimikuid ei ole. Sovetiajal väitis ametlik propaganda, et Viljandi sõjavangilaagris suri umbes 10 000 sõjavangi ja maha lasti umbes 5000 ning Riia maantee ja Viljandi järve vahelisele alale on maetud 16 000 sõjavangi surnukehad. Samas pole nendel arvudel mitte mingisugust põhjendust. Isegi kui tüüfuseepideemia võis nõuda sadu ohvreid ning alatoitluse, ebainimlike

¹⁰⁶ T. Hiio, Eesti kui *Wehrmacht'i* operatsioonipiirkond, lk 766.

¹⁰⁷ Lagerbestandsmeldungen. 20.10.1941, 2./XI.1941. ERA.R-360.1.28, l. 9, 8.

¹⁰⁸ Kriegsgefangenen-Aufstellung nach Nationalitäten. 17.11.1941. ERA.R-360.1.28, l. 7.

¹⁰⁹ Lagerbestandsmeldungen. 12. XII 1941, 21.7.42. ERA.R-360.1.28, l. 14, 19.

¹¹⁰ Lagerbestandsmeldung. 9.6.1942. ERA.R-360.1.28, l. 25.

¹¹¹ Vt Aivar Niglas, Toomas Hiio. Estonian Defence Battalions / Police Battalions in the German Armed Forces. – Estonia 1940–1945, lk 839–845.

¹¹² Samas, lk 848.

¹¹³ Tägliche Bestandsmeldung des Kgf.-Lazarettes. 8./1.1942. ERA.R-360.1.28, l. 35.

Viljandi sõjavangilaagris hukkunute monument Järveotsal. Foto 2011.

vangistustingimuste, haiguste ning haavade tõttu oli sõjavangide suremus ka muidu suur, ei ole nii suur hukkunute arv kuidagi tõestatav.¹¹⁴

Sõjavangidega seondub veel üks küsimus, nimelt nende töölerakendamine Eesti taludes. Olukorras, kus palju mehi oli küüditatud, arreteeritud või mobiliseeritud nii Punaarmeele kui Saksa sõjaväkke, valitses suur töökäte puudus. Õieti oli see Eesti põllumajanduse probleem juba 1930. aastate lõpul, kui Eestisse toodi Poolast põllutöölisi. Sõjavangide töölerakendamisest oli huvitatud ka Saksa sõjavägi, sest nende majutamine, valvamine ja toitlustamine oli raske koorem sõja tõttu niigi järjest viletsamaks muutuvast majanduslikust olukorras. 1942. aasta juulis töötas Eestis 7728

¹¹⁴ M. Maripuu, *Soviet Prisoners-of-War in Estonia in 1941–1944*, lk 753 jj.

sõjavangi.¹¹⁵ Viljandi laagrist saadeti taludesse tööle hulk mehi – ukrainlasi, venelasi ja teisi. Viljandi sõjavangilaagri dokumentide seas on säilinud mõned vangide tööjõu rakendamise taotlused. Näiteks kirjutas metsavaht Aleksander Roosi Viljandi vangilaagri ülemale: „Palun lubada minule põllutööle vene sõjavangi Stepan Alessjevi nr. 1378, 48 a. vana. Nimetatud vang oli 3. I – 6. II 42 a. Vastemõisa metskonnas minu valve all olevas Karusekose vahtkonnas metsatööl. Õppisin teda tundma kui ustavat kommunistmivastast isikut, kes ise Nõukogude Venes kulakuks tunnistatud.“¹¹⁶

Üks Viljandi sõjavangilaagri laagripunkte oli 1942. aasta veebruaris Torma lähedal Rahuoru mõisas. Torma Omakaitse ülem Paul Raud kirjutas Viljandi laagri ülemale, et kuna tal kulub Omakaitse tegemiste peale palju aega, palub ta saata oma majapidamisse appi ühe sõjavangi Torma-lähedasest Rahuoru laagripunktist, kus on parajasti 96 sõjavangi.¹¹⁷ Ka Aleksander Roosi rõhutas oma taotluses, et on Omakaitse liige. Võib oletada, et päris igauks oma majapidamisse sõjavangi tööle ei saanudki. Ei ole vaja vist lisada, et nii Omakaitse kuulumisest kui sõjavangide tööjõu kasutamisest piisas alates 1944. aasta sügisest poliitiliseks süüdistuseks, mis tõi kaasa pikad aastad vangilaagris.

1943. aastal olid mõnda aega Viljandi sõjavangilaagris Velikije Luki all Punaarmeest üle tulnud eesti sõjaväelased. Nad vabastati tingimusel, et astuvad Saksa sõjaväkke. Nende meestega komplekteeriti mõned eesti politseipataljonid, eriti nr 287, mida rakendati vangilaagrite valvamiseks. Siinkirjutajal õnnestus leida üks dateerimata nimekiri 195 Viljandi laagris olnud eestlase nimega, kuid tõenäoliselt oli neid mehi Viljandi laagris rohkem.¹¹⁸

Lõpuks väärib nimetamist, et olukorras, kus eesti mehed olid kas vangis või ühes või teises sõjaväes, oli sõjavang majapidamises sageli ainus elujõus mees ning tihti viis see lähedaste suheteni kohalike naistega. Ehkki niisugused asjad ei meeldinud õieti kellelegi peale otseste asjaosaliste ja see oli isegi karistatav, ei olnud tegemist millegi ainulaadsega II maailmasõja ajal ja sõdade ajaloo üldse.

Viljandimaalased Saksa sõjaväes

Täielikku nimekirja kõigi Eesti kodanike ja elanike kohta, kes ühel või teisel viisil Saksa sõjaväes teenisid, ei ole. Riigiarhiivis leidub nimekirju mõne üksuse (1. piirikaitserügement) või allüksuse kohta; kõige täielikumad nimekirjad on 1942. aasta lõpust 1944. aasta septembrini (lünkadega) Relva-SS-i värvatud või mobiliseeritud meeste kohta, seal on näidatud ka elukoht. Selle materjali läbitöötamine maakondade kaupa annaks kindlasti teada, kui palju mehi võeti Relva-SS-i üksustesse Viljandimaalt, kuid et tegemist oli üldmobilisatsiooniga, oleks sellel arvul vaid kodulooline, mitte teaduslik väärtus.¹¹⁹

¹¹⁵ M. Maripuu, Soviet Prisoners-of-War in Estonia in 1941–1944, lk 761–764.

¹¹⁶ Aleksander Roosi Viljandi vangilaagri ülemale. 4. III 1942. ERA.R-360.1.28, l. 45.

¹¹⁷ Paul Raud, Gesuch. 26. II 1942. ERA.R-360.1.28, l. 46–46p.

¹¹⁸ Viljandi sõjavangilaagris viibivate eestlaste nimekiri. ERA.R-64.1.105, l. 1–4.

¹¹⁹ Vt Eesti SS-Leegioni jt eesti SS-üksuste käskkirjad isikkoosseisu kohta. ERA.R-67.1.1–510, ERA.R-67.2.1–6 jm. 1. piirikaitserügemendi nimekirjad vt ERA.R-67.1.19, 3. piirikaitserügemendi nimekirjad vt ERA.R-67.1.20.

Saksa sõjaväkke võis sattuda nii vabatahtlikult, ametikoha järgi suunatuna või alludes ettepanekule, millest keelduda polnud võimalik (Punaarmee üle tulnud või vangi langenud mehed) ja mobiliseerituna. 1943. ja 1944. aastal mobiliseeriti väkkekutsumiste käigus aastatel 1904–1926 sündinud mehed. 1927. aastal sündinud poisid värvati 1944. aasta augustis lennuväe abiteenistusse. Eestlastest formeeriti Saksa sõjaväes mitut tüüpi üksusi, alates Omakaitsest, julgestusgruppidest ja kaitsepataljonidest 1941. aastal ning lõpetades piirikaitserügementide ja 20. eesti SS-diviisiga 1944. aastal.¹²⁰

Omakaitse. Esimeseks Saksa sõjaväe üksuseks võib pidada Omakaitset, sest 1941. aasta suvel metsavendade jt vastupanuvõitlejate üksustest tekkinud Omakaitse, mille Saksa võimud pärast maa vallutamist esialgu laiali saatsid, taastati augustis abipolitsei staatuses (*Hilfsschutzmannschaft*). Kogu idarinde ulatuses, eriti aga Balti riikides, Ukrainas ja Valgevenes moodustati selliseid abipolitseiüksusi kohalike vajaduste järgi.¹²¹

Viljandi Omakaitse esimene juht oli endine politseinik ja reservlipnik Peeter Kutsar,¹²² hiljem, pärast tema nimetamist Viljandi prefektiks, endine kaitseväeametnik Artur Saarsen. 16. juulil 1941 kell 6 pärast lõunat peeti Omakaitse staabis Politsei tänav 2 Omakaitse juhatuse esimene koosolek, kuhu Saarsen kutsus Viljandi linna- ja maavalitsuse esimehe ja prefekti, kes kutse sõnastusest järeldades olid juhatuse liikmed *ex officio*.¹²³

Augustis 1941 Saksa võimude korraldusel taastatud Omakaitse allus esialgu Eesti Omavalitsuse politsei ja Omakaitse valitsusele. 1942. aasta augustis reorganiseeriti see politseitalituseks, mille koosseisus oli Omakaitse peavalitsus. 1943. aasta märtsis muudeti Omakaitse peavalitsus iseseisvaks asutuseks Eesti Omavalitsuse alluvuses ja moodustati ka Omakaitse peastaap.

Tegelikult allusid Saksa okupatsiooni ajal kõik relvastatud üksused, mida oli ju ka vabatahtlik Omakaitse, ikkagi kas sõjaväe- või politseiasutustele. Esialgu allus Omakaitse sõjaliselt *Wehrmacht*'ile, sest Eesti oli sõjaväevõimu all. Pärast tsiviilvalitsuse kehtestamist allutati Omakaitse 1942. aasta jaanuaris Saksa korrapolitseile. Omakaitse koosseisus oli ka palgalisi üksusi: 1942. aasta juulis oli palgal 4457 ohvitseri, allohvitseri, sõdurit ja sõjaväeametnikku (suures osas nn kasarmeeritud Omakaitse). Riigikomissariaadi Ostland SS-i ja politsei kõrgem juht Friedrich Jeckeln tahtis 1942. aastal formeerida kasarmeeritud Omakaitse politsei vahipataljonideks. Järgnes *Wehrmacht*'i ja politsei vaheline paberisõda, mille tulemusena kasarmeeritud Omakaitse allutati 1942. aasta oktoobris SS-ile ja politseile, vabatahtlik Omakaitse aga *Wehrmacht*'ile.¹²⁴

1943. aasta mais oli vabatahtliku Omakaitse Viljandimaa (Sakala) malevas (territoriaalrügementis) 29 kompaniid, mis jaotusid 6 pataljoni (malevkonna) alluvusse:

¹²⁰ Toomas Hiio. Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal. Komplekteerimisest ja formeerimisest. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 1 (7) 2011, lk 158–265.

¹²¹ Samas, lk 167–168.

¹²² Vt. Sundmäärus nr 7. Sakala, 14. juuli 1941, lk 2.

¹²³ A. Saarsen, Omakaitse ajutine juhataja, Maavalitsuse esimehele jt-le. 15. juuli 1941. ERA. R-62.1.7, l. 1.

¹²⁴ T. Hiio, Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond, lk 139–140; T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 166–168, 203–204, 212 jj.

1. pataljoni (1126 meest) staap oli Viljandis, ülem ülemlieutnant Jaan Merilai;
2. pataljoni (449 meest) staap oli Mustlas, ülem leitnant Viktor Piir;
3. pataljoni (414 meest) staap oli Paistus, ülem ülemlieutnant Mihkel Oiderma;
4. pataljoni (457 meest) staap oli Suure-Jaanis, ülem kapten Johann Matson;
5. pataljoni (465 meest) staap oli Võhmas, ülem kapten Johannes Multer;
6. pataljoni (532 meest) staap oli Põltsamaal, ülem kapten Hartvig Reinvald.

Omakaitse Viljandimaa maleva ülem oli major Anton Pori.¹²⁵ Ülemad, staabid ja mõned üksused olid palgalised, enamik liikmeid aga vabatahtlikud, kes elasid kodus ja kutsuti välja vajaduse korral.

Julgestusgrupid ja idapataljonid. Omakaitse kõrval alustati juba 1941. aasta augustis pataljonide formeerimist eesti vabatahtlikest. Sealjuures sai *Wehrmacht* üksusi formeerida vaid neil aladel, mis kuulusid 18. armee tagalasse, sest väegrupi tagalas kuulus vabatahtlike üksuste formeerimine juba SS-i ja politsei pädevusse.¹²⁶ 18. armee tagalas formeeris *Wehrmacht* kuus pataljonisuurust julgestusgruppi nr 181–186 koos tagavaraüksusega Narvas. 1942. aasta sügisel, pärast Eesti SS-Leegioni asutamist ja meeste teenistuslepingute lõppu, reorganiseeriti need kolmeks idapataljoniks (nr 658–660) ja üheks idakompaniiks (nr 657), mille riismed 1944. aasta kevadel liideti 20. eesti SS-diviisiga. Viljandimaa mehi oli rohkem 182. julgestusgrupis, mille formeeris kapten Richard Tammemägi 1941. aasta augusti lõpul. Selle neljast sadakonnast¹²⁷ kolm värvati Viljandimaalt: 6. ja 7. sadakond Viljandis ja 8. sadakond Põltsamaal (5. sadakond Tartus). 1942. aasta mais oli 182. julgestusgrupi nimekirjas 729 meest, sh 20 ohvitseri ja 92 allohvitseri.¹²⁸ 1941. aasta oktoobrist 1942. aasta jaanuarini julgestas 182. julgestusgrupp 18. armee tagalas Narva-Gatšina raudteed ja võitles Volossovo kandis partisanidega. 1942. aasta kevadel ja suvel osalesid selle sadakonnad operatsioonis kindral Andrei Vlassovi 2. löögarmee vastu, mis piirati sisse ja likvideeriti Volhovi kotis.¹²⁹ 1942. aasta sügisel sai 182. julgestusgrupist 659. idapataljoni tuumik. Pataljoni ülem 1943. aasta märtsist pataljoni likvideerimiseni 1944. aasta kevadel oli kapten Georg Sooden. Pataljon võitles Leningradi rindel seisva 18. armee tagalas kuni Eestisse toomiseni 1944. aasta kevadel, selle riismed pidasid märtsis ja aprillis lahinguid Narva rindel Sirgala ja Putki vahel.¹³⁰

Kaitsepataljonid, hilisemad politseipataljonid. 1941. aasta septembri algul läks Lõuna- ja Kesk-Eesti 18. armee tagalast üle väegrupi Nord tagalapiirkonda. Nüüd oli

¹²⁵ Argo Kuusik. Estonian Omakaitse in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 804–805.

¹²⁶ Vt täpsemalt T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 162–166.

¹²⁷ Esialgu ei lubanud Saksa võimud kohalikest elanikest moodustatud relvastatud üksuste kohta kasutada sõjaväetermineid. Pataljoni staatuses julgestusgrupid (*Sicherungsgruppen*) ei kandnud seepärast pataljoni nimetust ja nende kompaniisid nimetati sadakondadeks (*Hundertschaft*), kusjuures kõigi kuue julgestusgrupi sadakondade numeratsioon oli järgnev. Nii kuulusid 182. julgestusgruppi sadakonnad nr 5–8.

¹²⁸ T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 186, 182.

¹²⁹ Toomas Hiio. Estonian Security Groups and Eastern Battalions in German Army in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 813.

¹³⁰ T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 190; Eesti piirikaitserügemendid ja politseipataljonid Narva rindel 1944. aastal. Koostanud Marek Nisuma. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 8. Tallinn: Varrak, 2011, lk 366–367 (kaart).

vabatahtlike üksuste formeerimine juba SS-i ja politsei pädevuses. Formeeriti neli kergejalaväepataljoni (*Schutzmannschaft*, eesti keeles kaitsepataljon, hiljem nimetati ümber politseipataljonideks), pioneeripataljon ja tagavara-väljaõppepataljon. Esialgu said pataljonid nimed formeerimise koha järgi, hiljem numbrid 37–42. Viljandimaal formeeriti kaks kaitsepataljoni, Viljandis (nr 38) ja Põltsamaal (nr 39). Pataljonid formeeriti julgestusülesanneteks väegrupi Nord tagalapiirkonnas, kus nad allutati operatiivselt julgestusdiviisidele. Administratiivselt jäid nad Ostlandi kõrgema SS-i ja politseijuhi alluvusse. Viljandi pataljon (nr 38) tegutses 285. julgestusdiviisi (staap Luugas) piirkonnas, Põltsamaa pataljon (nr 39) aga 281. julgestusdiviisi (staap Ostrovis) alal. Üks kompanii igast eesti pataljonist oli esialgu ette nähtud hoopis lennuväljade julgestuseks *Luftwaffe* alluvuses. Pataljone rakendati sageli aga kompaniide kaupa või organiseeriti mitme pataljoni kompaniid suuremateks lahingugruppideks, sõltuvalt partisanidevastase võitluse vajadustest. Aktiivseim oli partisanide tegevus 281. julgestusdiviisi piirkonnas. Iga pataljoni koosseisus oli algul kolm laskurkompaniid (koos staabiga oli pataljonis kokku 507 meest), hiljem lisandus raskekompanii.

Tartu, Viljandi ja Põltsamaa pataljonid formeeris Saksa 321. politseipataljoni ülem major Petersen. Üleskutse pataljonidesse (*Freiwillige Schutzmannschafts-Abteilungen*, mida eesti keelde tõlgiti algul kui vabatahtlikud omakaitse üksused) astumiseks avaldati 1941. aasta 12. septembri Sakalas. „Väeosadele antakse võidurikka Saksa armee varustis ja palgaline tasu nagu Saksa sõjaväes, mis iseenesest on kõrge. Riietuseks Eesti sõjaväe munder,“ lubati kuulutusel. Mehi värvati Tartu, Põltsamaa, Türi, Viljandi, Tõrva, Valga, Võru ja Petseri piirkonnast. Viljandi värbamispunkt asus Jakobsoni tänav 8.¹³¹ Pärast väljaõpet saadeti pataljonid Pihkvamaale.

1. märtsil 1942 olid Viljandi (38.) pataljoni staap ja 3. kompanii ikka veel Tartus karantiinis Viljandi sõjavangilaagris alguse saanud tüüfuseepideemia tõttu, nakkuse oli saanud ka osa pataljonidesse värvatud mehi. 1. kompanii oli 285. julgestusdiviisi alluvuses Luugas ja 2. kompanii *Luftwaffe* alluvuses Dnos. Põltsamaa (39.) pataljoni staabile, mis asus 281. julgestusdiviisi piirkonnas Skokovo asulas, allus nime poolest koguni viis kompaniid, kuid 3. kompanii oli *Luftwaffe* alluvuses Ostrovi ja Pihkva lennuväljadel ning 1. ja 4. kompanii 16. armee alluvuses rindel. Seega oli pataljoni staabil julgestusülesanneteks kasutada vaid 2. kompanii ja 5. (suuskur)kompanii. 1. ja 4. kompanii jäid Velikije Luki lähistel rindele kuni 1943. aasta jaanuarini ja kandsid seal suuri kaotusi.

38. kaitsepataljoni juhtisid aastatel 1941–1944 järgemööda kolonelleitnant Johannes Raudmäe, majorid Valdo Mäeste ja Jaan Pärn, kapten August Evert, major Robert Tammiste ja viimaks major Julius Ellandi. 39. kaitsepataljoni ülem oli endine Eesti suurtükiväeohvitser major Aleksander Sobolev, kellest hiljem sai 20. eesti SS-diviisi suurtükiväerügemendi ülem. Tema pataljon likvideeriti 1943. aasta kevadel ja suurem osa mehi saadeti Eesti SS-Leegioni. 1943. aasta lõpuks Pihkva lähistele koondatud 37., 38. ja 40. politseipataljon toodi Eestisse, täiendati uute meestega ja saadeti 2. eesti politseirügemendina 1944. aasta juulis Daugavpilsis lähistel rindele Punaarmee läbimurret likvideerima. Augustis toodi pataljonid Eestisse tagasi ja 40. pataljon likvideeriti. 37. ja 38. politseipataljon võitlesid augusti lõpul ja septembri algul vapralt Emajõe rindel, leides äramärkimist ka ühes Saksa rindeteates Punaarmee läbimurde likvideerimisest.

¹³¹ Üleskutse. Eestlased, astugem võitlusse bolshevismi vastu! Sakala, 12. september 1941, lk 1.

Taganemise ajal võitlesid pataljonid oktoobris veel Riia all, liideti 37. pataljoniks ja viidi Saksamaale, kus ühendati ümberformeeritava 20. eesti SS-diviisiga.¹³²

1941. aasta lõpust formeeriti Eesti SS-i ja politsei juhi Hinrich Mölleri korraldusel ja korrapolitsei ülema kolonelleitnant Hermann Schallerti juhtimisel Eestis kaitsepataljonid nr 29–36. Enamasti värvati nendesse vabatahtlikke maakondadest, mida ei olnud puudutanud 1941. aasta suve ja sügise värbamised. Siiski moodustati 33. kaitsepataljon Tartus ja 34. kaitsepataljon Võrus. 29. kaitsepataljon värvati Tallinnas, 31. pataljoni värbamist alustati Rakveres, kõige tuntum nendest pataljonidest, 36. kaitsepataljon aga Lääne-Eestis ja saartel. Pataljonid nr 30 ja 35 kavandati tagavarapataljonideks. Ehkki meestele lubati, et pataljonid jäävad Eestisse, saadeti 29. ja 33. pataljon SS-i ja politsei Friedrich Jeckelni lahingugrupi koosseisus Leningradi rindele. Erandiks oli siin 36. kaitsepataljon, mis formeeritigi rindele saatmiseks. Lõpuks pataljonide nr 30–32 formeerimiseks mehi ei jätkunudki. Ka 29. ja 36. pataljoni täielikuks komplekteerimiseks suunati nendesse pooleldi käsu korras vastavalt Tallinna ning Lääne- ja Saaremaa Omakaitse üksuste liikmeid. Pataljonid nr 29 ja 33 likvideeriti 1943. aasta algul. 35. pataljon Tallinnas tegutses tagavarapataljonina 1944. aasta sügiseni, kui Saksamaale viidi. 36. politsepataljon oli olemas 1943. aasta sügiseni.¹³³ Küllap sattus neissegi pataljonidesse mõni Viljandimaa mees, kuid juttu tehakse neist siinkohal vaid sellepärast, et 1943. aasta algul anti numbrid 29–33 kasarmeeritud Omakaitsest moodustatud pataljonidele, mis nii mälestus- kui sõjaajalookirjanduses on sageli segadust tekitanud.

Kaitse-vahipataljonid. 1942. aasta oktoobris *Wehrmacht*'i ning SS-i ja politsei vahel sõlmitud kokkuleppega viimasele jäänud Omakaitse palgalised üksused formeeriti aasta lõpul ja järgmise aasta algul kaitse-vahipataljonideks, millele algul plaaniti anda numbrid 287–293, kuid mis 1943. aasta algul said numbrid 29–33. Nendesse pataljonidesse sattunud mehi ei saa enam pidada vabatahtlikeks, sest vahipataljonidesse suunati nad Omakaitsest käsu korras. Kuni 1944. aasta alguseni täitsid nad siiski seniseid teenistuskohustusi senistes asukohtades. 1942. aasta juulis oli kasarmeeritud Omakaitse kaks pataljonistaapi, 27 üksikkompaniid ja 16 üksikrühma. Pärnu- ja Viljandimaa malevate palgalistest üksustest kavatseti esialgu moodustada 291. kaitse-vahipataljon, kuid et mehi oli vaid kaks kompaniid, siis liideti nendega esialgu 287. kaitse-vahipataljonina moodustatud Tallinna maleva kompaniid ja uus pataljon sai numbriks 29. Selles pataljonis oli 1943. aasta 1. aprillil 29 ohvitseri ning 543 allohvitseri ja sõdurit, pataljoni ülem oli major Karl Ant.

Kaitse-vahipataljonid nr 29–32 olid esimesed eesti üksused, mis 1944. aastal Narva rindele saadeti. Jõhvi raudteejaama jõudsid nad 29. jaanuaril ning olid järgmisest päevast 29. veebruarini rindel Narva jõe ääres. 29. kaitse-vahipataljoni rindelõik ulatus Vääskast üle Ust-Zerdjanka ja Krivasoo Uusnani. Seejärel toodi pataljonid rannakaitsesse, 29. pataljon asus Udria lähistel kuni 27. maini. Pataljonid viidi mai lõpul tagalasse (29. pataljon Pärnusse) ja saadeti laiali, mehed anti enamasti täien-

¹³² Põhjalikumalt vt T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 193–202 ja A. Niglas, T. Hiio, Estonian Defence Battalions / Police Battalions in the German Armed Forces, lk 828–876.

¹³³ T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 204–209.

duseks pataljonidele nr 37, 38 ja 40 (vt eespool). Viljandi ja Viljandimaa mehi võis 29. kaitse-vahipataljonis olla vahest ühe kompanii jagu.¹³⁴

Mobilisatsiooni korras moodustatud üksused. 1943. aasta 24. veebruaril kuulutati välja 1919.–1924. aastal sündinud meeste nn varjatud mobilisatsioon: neile aastakäikudele laiendati teenistuskohustus ja meestele anti valida Eesti SS-Leegioni, sõjatööstusse töölesaatmise või *Wehrmacht'*i abiteenistuse vahel. Suurem osa mehi jõudis küll Leegioni väljaõppelaagrisse Poolas, kuid senises sõjaajalookirjanduses on vähem kirjutatud neist meestest, kes valisid abiteenistuse. Neile moodustati väljaõppepataljonid mitmes Eesti linnas, sh Viljandis. 1943. aasta aprillis oli Viljandis neli kompaniid ja neid juhtis pataljoniülem kapten Johannes Multer, endine Omakaitse Võhma territoriaalpataljoni ülem.¹³⁵

1944. aasta algul jõudis rinne Eesti piiridele ja 30. jaanuaril 1944 kuulutas Eesti Omavalitsuse juht Saksa okupatsioonivõimude korraldusel välja 1904.–1923. aastal sündinud meeste üldmobilisatsiooni. Üksusi komplekteerides rakendati päritoluprintsipi vaid piirikaitserügementide puhul, kuhu saadeti vanemad või väiksema hariduse ja nõrgema väljaõppega mehed. Piirikaitserügemendid formeeriti Omakaitse malevatest. Relva-SS-i üksusi formeerides võeti aluseks inimmaterjali kvaliteet. Eesti SS-Leegioni kindralinspektori Johannes Soodla 21. veebruari korralduse järgi pidi Relva-SS saama mobiliseeritute kontingendist kõik aastatel 1919–1923 sündinud mehed ning 65% meestest, kes olid sündinud aastatel 1907–1918. Lisaks pidi Relva-SS saama ühe ohvitseri ja viis allohvitseri iga 100 mehe kohta, kusjuures nii ohvitserid kui allohvitserid pidid olema alla 36-aastased. Esimestest mobiliseeritutest sai Relva-SS 1. aprilliks 9000 meest, kes suunati väljaõppele, et täiendada kahest kahepataljonilisest jalaväerügemendist koosnev 3. eesti SS-brigaad kolmest kolmepataljonilisest jalaväerügemendist koosnevaks 20. eesti SS-diviisiks.¹³⁶

Kuid esimestest mobiliseeritud meestest formeeriti kiirkorras rügement Tallinn, mis saadeti rindele juba 13. veebruaril. Rügemendi kolmes pataljonis olid sõjaväes teeninud ja/või lahingukogemusega reservväelased. Viljandist saadeti rügemendi Tallinn jaoks 515 meest. Pärast kevadtalviste lahingute lõppu rügement likvideeriti ja mehed suunati 20. eesti SS-diviisi üksuste täienduseks.¹³⁷

Piirikaitserügemendid komplekteeriti kahes järgus. Esimese kolme piirikaitserügemendi moodustamise korralduse andis Friedrich Jeckeln 4. veebruaril ja ülejäänud kolm formeeriti kindralinspektor Soodla 21. veebruari korralduse alusel. Viljandi ja Viljandimaa mehed kuulusid 3. piirikaitserügementi, mille ülem oli kolonelleitnant Mart Kaerma ja mis formeeriti Pärnu- ja Viljandimaa ning Lääne- ja Saaremaa Omakaitse malevatest. Viljandimaa mehed olid rügemendi II pataljonis, pataljoniülem oli Tervastu valla mees Elmar Kõlu (1907–1950), kes iseseisvusajal oli teeninud Sakala üksik-jalaväepataljonis.

¹³⁴ T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht'*i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 212–217; Eesti piirikaitserügemendid ja politseipataljonid Narva rindel 1944. aastal, lk 9–21, 366–367 (kaart).

¹³⁵ T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht'*i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 226–227.

¹³⁶ Samas, lk 242–243.

¹³⁷ Samas, lk 247; Aivar Niglas, Toomas Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944. – Estonia 1940–1945, lk 981–982; Eesti piirikaitserügemendid ja politseipataljonid Narva rindel 1944. aastal, lk 56–66.

4.–6. piirikaitserügement formeeriti Omakaitse malevate tagavaraväelastest. Viljandimaa mehed olid 5. piirikaitserügemendis, mille staap oli Paides ja ülem kolonelleitnant Johannes Raudmäe. Pataljoni III kompanii formeeriti Põltsamaal, ülem oli esialgu kapten Hartvig Reinvala, endine Omakaitse pataljoniülem ja gümnaasiumidirektor, hiljem kapten Arnold Välja ja leitnant Aleksander Tannia.

3. piirikaitserügement saadeti 1944. aasta märtsis Narva rindele, kus see allus armeegrupile Narva. 1944. aasta suvel moodustati Narva rindel olevate piirikaitserügementide juhtimiseks eraldi peakorter, 300. eriotstarbeline diviisistaap, millele 3. piirikaitserügement allus juulist alates. Rügemendi II pataljoni positsioonid olid suveni rinde lõunalõigus Peipsi põhjakaldal Katase lähedal ja hiljem Narva jõel Permisküläst Jaama küalani. Enam-vähem samasse piirkonda jäi pataljon taganemiseni 1944. aasta septembris. 5. piirikaitserügement allus 207. julgestusdiviisile ning oli aprillist suveni tagalakaitstes Peipsi järve ääres Emajõe suudmest Kallaste ja Mustveeni. Hiljem oli rügement kaitses Pihkva järve ja Lämmijärve ääres ning taganes augusti teiseks pooleks Emajõe rindele, kus purustati 17. septembril 1944 alanud Punaarmee pealetungis.¹³⁸

Kuid Viljandiga seob piirikaitserügemente veel üks asi: vastavalt kindralinspektor Soodla 21. veebruari korraldusele formeeriti piirikaitserügementide 1. tagavarapataljon Viljandis. Aprillis kasvatati see piirikaitserügementide tagavararügemendiks (ülem oli algul kolonelleitnant August Tomander, hiljem major August Vask), millesse juulis kuulus neli pataljoni. Rügemendi staap ja IV pataljon (kõigi rügementide suurtükiväepatareide väljaõppeks) ning ehitus-pioneerikompanii (venelastest formeeritud viie ehitus-pioneeripataljoni reserv) asusid Viljandis ja I pataljon (1. ja 4. piirikaitserügemendi väljaõppeüksus) Suure-Jaanis. II pataljon (5. ja 6. piirikaitserügemendi jaoks) oli Alatskivil ja III pataljon (2. ja 3. rügemendi jaoks) Tartus. Augustis koondati kogu rügement Viljandisse, augusti teisel poolel oli selles 445 ohvitseri, 437 allohvitseri ja 2711 sõdurit. 19. septembril 1944 saadeti rügement jalgsimarsil Pärnusse, palju mehi hajus metsadesse. 23. septembri hommikul pandi Pärnu sadamas laevale Wartheland 478 tagavararügemendi meest.¹³⁹

Omakaitse lahingupataljonid. Raskes rindeolukorras saadeti 1944. aasta augustis Kagu-Eestis rindele ka nn Omakaitse lahinguüksused. Saksa väejuhatuse dokumentides kurdetakse küllap põhjendatult nende kehva varustuse, halva väljaõppe ja olematu distsipliini üle. Kuid olukorras, kus enam midagi võtta ei olnud, oli abi neistki. 13. augustil antud Omakaitse peavalitsuse korralduse alusel tuli formeerida 15 Omakaitse lahingupataljoni, neist Sakala malevas kaks. Läänemaa maleva kaks pataljoni ja Sakala maleva kaks pataljoni liideti rügemendiks Viljandi, mis paigutati kaitsele Võrtsjärve põhjakaldast Tartu raudteesillani. Rügemendis oli 700–900 meest, Sakala maleva mehi neist umbes kolmandik. Mehed olid enamasti erariietes, eraldusmärgiks vaid Omakaitse käelint. Üksikutes paikades suutsid Omakaitse lahingupataljonid ka Punaarmeele vastupanu osutada, kuid suurpealetungi alates hajusid mehed metsa ja üritasid koju pääseda.¹⁴⁰

¹³⁸ T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 246–249; A. Niglas, T. Hiio, Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk 981–999; Eesti piirikaitserügementid ja politseipataljonid Narva rindel 1944. aastal, lk 103–128, 284, 366–368 (kaardid).

¹³⁹ A. Niglas, T. Hiio, Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk 997–999. Vt ka T. Hiio, Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses, lk 239–240.

¹⁴⁰ A. Kuusik, Estonian Omakaitse in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 800–803.

Kokkuvõtteks

II maailmasõjaga seoses ei tohi unustada neid mehi, kes ei soovinud võidelda ei Punaarmee ega Saksa sõjaväe vormis, vaid suutsid leida võimaluse Soome põgeneamiseks. Enamik neist jõudis varem või hiljem kas Soome armee 200. eesti jalaväerügementi või Soome mereväkke. Vello Salo kogutud andmetel on soomepoiste seas kõigis Viljandimaa valdades sündinud mehi.

Holstre vallast	3
Imavere vallast	6
Kabala vallast	5
Karksi vallast	3
Kõo vallast	10
Kõpu vallast	5
Lustivere vallast	5
Olustvere vallast	3
Paistu vallast	8
Pajusi vallast	1
Põltsamaalt	9
Raudna vallast	8
Rimmu vallast	2
Suislepa vallast	2
Taevere vallast	3
Tarvastu vallast	9
Tuhalaane vallast	7
Tänassilma vallast	2
Vastemõisa vallast	1
Viljandist	36
Viljandi vallast	4
Teadmata vallast Viljandimaal	3 ¹⁴¹

Seegi näitab, kui totaalne oli II maailmasõda Eesti ja Viljandimaa jaoks sealhulgas. Ehkki Lõuna-Eestist oli Soome pääseda keerulisem kui Põhja-Eestist, jõudis terve kompanii jagu Viljandimaa mehi siiski ka Soome sõjaväkke.

Viljandimaa panus Saksa sõjaväe eesti üksustesse oli suur. Siit värvati mitme rügemendi jagu mehi. Osaliselt võimaldas seda asjaolu, et erinevalt Põhja-Eestist suutis Punaarmee Viljandimaal mobilisatsiooni läbi viia ainult osaliselt. Maailmasõda oli ressurside sõda, millest inimressurss oli kõige olulisem. Ehkki Viljandimaa (põllu)majanduslik panus II maailmasõja ajal ei olnud selle artikli teema, näitab kas või suure hulga sõjavangide tööjõu rakendamine, et see ei saanud olla samuti väike.

1944. aastal säästeti Viljandimaad suurematest lahingutest. Saksa väejuhatas tõrjus septembris Punaarmee edasitungi Väike-Emajõe joonel, et hoida lahti koridor Läänemere ja Võrtsjärve vahel Narva ja Tartu rindel seisvate vägede taganemiseks. Kuid vana Viljandimaa lõunaosas Väike-Emajõel, nüüdsel Valgamaal, Helme ja Tõrva lähistel peeti veriseid lahinguid, mida meenutavad suure hulga langenud punaar-meelaste hauad nii Helme lossimägedes kui mitmel pool mujal. Saksa väed suutsid

¹⁴¹ Vello Salo andmed soomepoiste kohta Eesti sõjamuuseumis.

siiski koridori lahti hoida ja väejuhatust pidas hiljem Eesti evakueerimist õnnestunud operatsiooniks. Läbi Viljandimaa, see on ümber Võrtsjärve, üle Põltsamaa, Võhma ja Viljandi taandus aga enamik vägesid Emajõe rindelt II armeekorpusse peakorteri juhtimisel, nende hulgas 87. jalaväediviis, 563. rahvagrenaderidiviis ning ka Emajõe rindel seisnud eesti üksused. 1944. aasta septembri lõpuks oli Mandri-Eesti, kaasa arvatud Viljandimaa, tervikuna Punaarmee kontrolli all.

*

Artikkel püüdis anda süsteemse ülevaate sõjasündmustest Viljandimaal nende sündmuste sõjalisest aspektist lähtudes, keskendudes lahingutegevusele Viljandimaa pinnal 1941. aasta suvel ja Viljandimaa seoste Saksa sõjaväes moodustatud eesti üksustega. Sõja ja okupatsiooniga seondub hulk muid asjaolusid, millele valitud teemast tulenevalt siinkohal meelega tähelepanu ei pööratud. Autor loodab, et artikkel on Viljandi ja Viljandimaa ajaloo tulevastele uurijatele abiks üksiksündmuste laiemasse konteksti paigutamisel.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivid ja muuseumid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

R-62 Eesti Julgeolekupolitsei Viljandi Välisosakonna Poliitilise Politsei Referentuur

R-64 Eesti Julgeolekupolitsei

R-67 20. Eesti SS Vabatahtlik Diviis

R-360 Viljandi sõjavangide laager

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

130SM Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon

Saksa Liiduarhiiv (Bundesarchiv, Barch)

RH 19 III Heeresgruppe Nord, C, Kurland

RH 24-26 XXVI. Armeekorps

Eesti Mälu Instituut¹⁴²

Auszug aus dem Kriegstagebuch Nr. III von Aufklärungsabteilung 161 (koopia)

Hubatsch, Walter. Der Einsatz des Infanterie-Regiments 151 im Osten (koopia)

61. Infanterie-Division. Kriegstagebuch Nr. 5. Band I vom 22.6.–17.9.41 (koopia)

Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum

Der Feldzug gegen die Sowjet-Union. Kriegsjahr 1941. Bearbeitet in der Führungsabteilung des Oberkommandos der Heeresgruppe Nord (digitaalkoopia)

Vello Salo andmed soomepoiste kohta Eesti sõjamuuseumis

¹⁴² Loetletud dokumendikoopiaid annetas Eesti Mälu Instituudi eelkäijale Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutusele endine 61. jalaväediviisi suurtükiväehvitser Hans-Eberhard Brossok, kelle eesti keelde tõlgitud raamat „Süda vaekausil: suurtükiväelase teekond Kura lahest Visla laheni“ (Tallinn: Olion, 1999) on samuti väärtuslik allikas 1941. aasta sõjasündmuste uurimisel.

Perioodika

Sakala 1939–1940, 1941–1944

Artiklid ja raamatud

Eesti piirikaitserügemendid ja politseipataljonid Narva rindel 1944. aastal. Koostanud Marek Nisuma. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 8. Tallinn: Varrak, 2011.

Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud Indrek Paavle. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002.

Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.

Hiio, Toomas. Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi „Nord“ tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. – Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2005, 5. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, 2006, lk 114–151.

Hiio, Toomas. Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal. Komplekteerimisest ja formeerimisest. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 1 (7) 2011, lk 158–265.

Hiio, Toomas. Estonian Security Groups and Eastern Battalions in German Army in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 807–824.

Hiio, Toomas. German Military Authority of the Army Group „North“ on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention „Laws and Customs of War on Land“. – Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)“ materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. / Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 24. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2009, lk 465–480.

Hiio, Toomas. Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6, 2006, lk 101–122.

Hubatsch, Walther. 61. Infanterie-Division. Kampf und Opfer ostpreußischer Soldaten. 2., verbesserte und erweiterte Auflage. Bad Nauheim: Verlag Hans-Henning Podzun, 1961.

Кокурин, Александр; Петров, Никита. ГУЛАГ: Структура и кадры, 9. – Свободная мысль, 6 (1496), 2000.

Kuusik, Argo. Estonian Omakaitse in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 797–806

Küüditamine Eestist Venemaale: juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2001.

Lindmäe, Herbert. Suvesõda Viljandimaal 1941. Suvesõda III. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2004.

Maripuu, Meelis. German Civilian Administration in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 521–538.

Maripuu, Meelis. Soviet Prisoners-of-War in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 739–766.

Neiburgs, Uldis. Läti hävituspataljonid Eestis 1941. aasta suvel. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6, 2006, lk 135–158.

Niglas Aivar ja Hiio Toomas. Estonian Border Defence Regiments in 1944. – Estonia 1940–1945, lk 981–982.

Niglas, Aivar ja Hiio, Toomas. Estonian Defence Battalions / Police Battalions in the German Armed Forces. – Estonia 1940–1945, lk 825–876.

Punane terror. Koostanud Mart Laar ja Jaan Tross. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1996.

Sortside saladused VII: Viljandimaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. [Võru]: Tungal, 1998.

Sõja ja rahu vahel. II [köide], Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Peatoimetaja Enn Tarvel, tegevtoimetaja Meelis Maripuu. [Tallinn]: S-Keskus, 2010.

1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat 6, 2006. [Viimsi]: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, 2007.

Головко, А. В боях за Прибалтику. – На линии огня. Сост. А. Кузнецов. Москва: Юридическая литература, 1976, lk 28–38.

Interneti andmekogud ja internetis avaldatud käsikirjad ja artiklid

ES. Eesti Statistika. <http://www.stat.ee/20401>.

Generals.dk. <http://www.generals.dk>.

Lexikon-der-Wehrmacht. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de>.

Punga, Olavi. NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil 1941. aastal. Magistritöö. Juhendaja Tõnu-Andrus Tannberg. Tartu: Tartu Ülikool, 2009. <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/10108/Pungaolavi.pdf?sequence=1>.

РККА. Рабоче-крестьянская Красная Армия. <http://rkka.ru>.

Сенчик, С. П. 22-я мотострелковая дивизия. – Военно-исторический клуб Ленинградец. <http://pvnkvd.narod.ru/text/St8.htm>.

Сведения численного и боевого состава ПрибОВО по состоянию на 20.10.40 г.; 10-я Краснознаменная стрелковая дивизия; 11-я Валгинская стрелковая дивизия. – Рабоче-крестьянская Красная Армия. <http://rkka.ru/ihandbook.htm> (25.11.2011).

WORLD WAR II AND THE COUNTY OF VILJANDI

Toomas Hiio

The article has three substantial chapters. First chapter gives an overview of the battles in Viljandi County in July 1941. Conquering of Estonia was the main task of the 26th Army Corps of the *Wehrmacht*, which was subordinated to the 18th Army of the Army Group North. The motorised advance unit of the Army Group, the Battle Group led by Major General Ferdinand von Selle, crossed the former Estonian-Latvian border on 7 June 1941. The retreating 10th Rifle Corps units of the Red Army were covered by the 22nd NKVD Motorised Rifle Division. Battle for Viljandi was fought on 8 July 1941. Despite of tenacious resistance of the NKVD Division the town was taken by the Germans in the same evening.

Although the High Command of Army Group North hoped to the fast advance of 26th Army Corps in Estonia to fulfilling the task of securing the coasts of Baltic Sea and the Gulf of Finland by the latter, they did not succeed. Red Army planners had foreseen to impede the advance of Germans on the defence line in Central Estonia and their defence was successful for a while. The advance of units of the 61st Infantry Division

was stopped near the town of Põltsamaa, where the battles were fought during fast two weeks in the middle of July. German High Command was forced to send the units of 254th, 217th and 291st Infantry Division to this area to continue the advance to the East in direction of Lake Peipus. German advance began on 22 July and during the following few days whole Viljandi County was in the hands of German troops.

On the side of the Red Army fought also the paramilitary destruction battalions formed in Estonia mostly from local volunteers – communist activists, but partly also from the mobilised men. Estonian national partisans, so-called forest brothers, succeeded to liberate some locations and force the Soviet authorities to escape even before the arrival of the *Wehrmacht* troops. Despite of that, from the military point of view, the importance of the operations of regular formations of the *Wehrmacht* and the Red Army was very much higher, even looking at the number of casualties of the *Wehrmacht* units. The figures of casualties of the Red Army in Viljandi County are not known.

Second chapter is covering some aspects of the German occupation in Viljandi and Viljandi County. German occupation in Estonia in general and also in the County of Viljandi began with military government, which was taken over by German civilian occupation authorities only in December 1941. In July and August also the Headquarters of the 18th Army were located in Viljandi. During the military government, the higher local authority for the civilian sphere was the local Commandant Captain Küppers, who took office on 14 July 1941. He nominated the Mayor of Viljandi as also the Governor of Viljandi County into the office.

During the whole period of German occupation one of the biggest prisoners of war camps in Estonia situated in Viljandi (*Stalag* No. 332). Thousands of Soviet POWs went through this camp. The mortality of POWs was high, especially due to the typhoid fever epidemic, which broke out in the end of 1941, but the exact figure of died POWs in Viljandi is not known. Although, the few survived documents of this camp give the reason to state, that the number 10,000, which was used by the Soviet propaganda, was not true.

A cavalry unit for *Wehrmacht* was formed in Viljandi POW camp from at least 200 Ukrainian POWs in 1942. Also the labour force of POWs from Viljandi was implemented in Estonian agriculture, forestry, etc. Due to the war the Estonian men were in the military service, but also arrested or deported by the Soviets in 1941, and many POWs took their places according to the wishes of local farmers and entrepreneurs.

Third chapter is dedicated to the men from Viljandi County and Viljandi in the service of the German Armed Forces. Although the first Estonian volunteers went to the German Army already in July 1941, the first Estonian battalions were formed beginning with the end of August 1941. The formation of the volutary units was the task of military in the rear of 18th Army, but of the SS and Police in the rear of the Army Group and areas, which were given under civilian occupation authorities. The *Wehrmacht* formed 6 Security Groups (battalions) in Estonia. The volunteers were conscripted on regional principle, so the three companies of 182nd Security Group included mostly the men from Viljandi and Viljandi County. SS and Police conscripted even two volunteer battalions (*Schutzmannschaften*) in Viljandi County: no. 38 in Viljandi and no. 39 in Põltsamaa. All these units were implemented respectively in the rear of 18th Army and Army Group North in Northwestern part of Russia between Leningrad and Pskov.

The formation of Estonian Waffen-SS-Legion was proclaimed in August 1942, but here the regional principle of formation was not used. The German mobilisations began in 1943, the general mobilisation of the men, born in the years 1904–1923 took place beginning with 30 January 1944. The Estonian Waffen-SS-units got their reinforcements based on physical qualities of conscripts, but the six border defence regiments

were formed using the regional principle. The men from Viljandi and Viljandi County belonged mostly to the 3rd and 5th Border Defence Regiments. Since spring 1944 the Reserve and Training Regiment of border defence regiments was located in Viljandi.

In 1944 the main battles in Estonia were fought in Northeastern and Southeastern parts of Estonia and on Estonian islands. Through the Viljandi County only the 2nd Army Corps of the *Wehrmacht* from the Southeastern Estonia retreated in second half of September. Also the officers and soldiers of the reserve and training regiment left Viljandi then, altogether about 3000 men.